

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Κοσμητόρος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΓΩΔΟΝ ΑΠΟΚΡΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Ἡ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΑΥΤΟΥ *

Περὶ τῶν κατὰ τὸν ἐπιφανῆ Ἑλληνα θεολόγον καὶ πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Μητροφάνην Κριτόπουλον ἐπραγματεύθημεν εἰδικῶς ἐν τοῖς ἐν ἔτει 1937 δημοσιευθεῖσιν ἔργοις ἡμῶν «Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ» καὶ «Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός». Ἐν ἔτει δὲ 1941 ἀνεδημοσιεύσαμεν μετὰ προλεγομένων ἐν τῇ «Νέα Σιών» Ἱεροσολύμων τ. 36 (1941) σ. 129—144 καὶ 273—281 τὸ ἐν ἐνὶ μόνον γνωστῷ ἀντιτύπῳ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Μονάχου σωζόμενον δογματικο-ρητορικὸν πονημάτιον τοῦ Κριτοπούλου «Λόγος πανηγυρικὸς ἅμα καὶ δογματικὸς εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», ἵνα καταστήσωμεν αὐτὸ προσίτην εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τοῦ Κριτοπούλου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τοῦτο μετὰ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων Ἀποκρίσεων συμπληροῦσι τὴν ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ του περιεχομένην δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ¹. Ἐν δὲ τῇ μετὰ χεῖρας πραγματείᾳ δημοσιεύομεν τὸ πρῶτον νῦν ἐξ αὐτογράφου

* Ἡ παρούσα πραγματεία παρεδόθη εἰς τὴν «Θεολογίαν» πρὸς δημοσίευσιν κατὰ μῆνα Αὐγουστον τοῦ ἔτους 1940 μετὰ κρίσεως τῆς μονογραφίας τοῦ C.R.A. Georgi, *Die Confessio Dosithei*, München 1940, καὶ παραλλήλου ἀποστολῆς πρὸς τὴν «Ν. Σιών» Ἱεροσολύμων τοῦ δογματικοπανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Κριτοπούλου εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου. Ἐκραγέντος δ' ὁμως μετ' ὀλίγον τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καὶ στρατευθέντος τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ ἐν Ἀλβανίᾳ μέτωπον, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ δημοσίευσίς αὐτῆς, δημοσιευθέντων μόνον τῶν δύο τελευταίων πονημάτων αὐτοῦ. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ περὶ δημοσιεύσεως αὐτῆς σημείωσις ἐν «Θεολογίᾳ» 18 (1940) 273 καὶ «Ν. Σιών» 36 (1941) 133.

1) Μὴ ἀνευρεθεῖσαι δυστυχῶς δὲν ἐδημοσιεύθησαν εἰσέτι αἱ δογματικαὶ Ἀποκρίσεις τοῦ Κριτοπούλου πρὸς τὸν Oosterwijcke, αἱ ὁποῖαι ὁμοίως θὰ συνεπλήρουν τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. (Πεβλ. Ἰω. Καρμίρη, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ*, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενη, Ἀθήναι 1937, σ. 162 ἐξ.).

χειρογράφου τοῦ Κριτοπούλου, ἀποκειμένου ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ τοῦ Λονδίνου ὑπ' ἀριθ. Harl. 5059, τὰς ἀνεκδότους Ἀποκρίσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀγγλον θεολόγον Θωμᾶν Γῶδον (Goad), προτάσσοντες ἅμα σύντομον εἰσαγωγὴν περὶ αὐτῶν τε καὶ τῆς Ὁμολογίας του καὶ ἐπιτάσσοντες περιλήψιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τοῦ Κριτοπούλου, τῆς περιεχομένης ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ, ταῖς Ἀποκρίσεσι καὶ τῷ εἰρημένῳ δογματικοπανηγυρικῷ λόγῳ αὐτοῦ. Περιορίσαντες δὲ τὴν ὕλην ἐν τοῖς στενοῖς ὁρίοις τῆς «Θεολογίας», παραπέμπομεν εἰς τὰ ὡς ἄνω συγγράμματα ἡμῶν διὰ τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Κριτοπούλου καὶ τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου οὗτος ἔγραψε τὰ ἔργα του καὶ ἀνέπτυξε τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένης Ἀποκρίσεως τοῦ Κριτοπούλου πρὸς τὸν Θωμᾶν Γῶδον παρατηροῦμεν ὅτι ἡ δημοσίευσις αὐτῶν, ἐπιβαλλομένη ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς, ἐνέχει καὶ ταύτην τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν, ὅτι δηλ. ἀφ' ἐνὸς μὲν διαφωτίζουσιν αὐταὶ πολλὰ σημεῖα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁμολογίας αὐτοῦ, ἥς δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ ἀπαρχὴ καὶ τὸ πρῶτον οἰονεὶ σχεδίασμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναφέρονται καὶ εἰς τινὰ πρακτικώτερα ζητήματα, μὴ περιληφθέντα ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ καί, ἄρα, συμπληροῦσί πως ταύτην. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τοῦ Κριτοπούλου κατεβάλομεν πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἡ ἔκθεσις αὐτῆς, παρὰ τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου, εἶναι ὅσον ἔνεστι πλήρης καὶ συστηματικὴ, ἐπιλυομένων ἅμα καὶ τῶν ἀπὸ ταύτης προβαλόντων θεολογικῶν προβλημάτων καὶ ἀποσειομένης καὶ τῆς κατὰ τοῦ Κριτοπούλου ἐπιρροφθείσης ἀσυστάτου καὶ ἀδίκου μομφῆς ἐπὶ προτεσταντισμῷ ἐν τούτοις.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΩΜΑΝ ΓΩΔΟΝ ΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ι. Η ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως εἰς Ἀγγλίαν χάριν σπουδῶν καὶ διαμείνας ἐν αὐτῇ ἐπὶ μίαν ἑπταετίαν (1617—1624), μετέβη εἶτα εἰς Γερμανίαν καὶ Ἑλβετίαν, ἐν αἷς παραμείνας ἐπὶ μίαν εἰσέτι τριετίαν (1624—1627), ἐπεσκέφθη τὰς ἐπισημοτέρας ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς πόλεις καὶ τὰ πανεπιστήμια αὐτῶν, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ γνώσεών του, ὡς καὶ πρὸς διάδοσιν τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ προπαγανδισμόν ὑπὲρ ταύτης, προπαρασκευήν δὲ καὶ καλλιέργειαν τοῦ ἑδάφους δι'

ἀμοιβαίαν γνωριμίαν καὶ ἐκκλησιαστικὴν τινα προσέγγισιν καί, εἰ δυνατόν, μέλλουσαν ἔνωσιν τῶν Ὁρθόδοξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων¹. Ἐπέτυχε δὲ πράγματι ὁ Κριτόπουλος διὰ τῆς ὅλης ἐν τῇ προτεσταντικῇ Εὐρώπῃ δράσεώς του νὰ διαφωτίσῃ τοὺς Διαμαρτυρομένους περὶ τῆς ἐν τῇ Ὁρθόδοξῃ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀκιβδήλως καὶ ἄνευ προσθαφαιρέσεων διαφυλασσομένης ἀρχαίας καὶ γνησίας χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς καὶ τῶν σημείων ἐν οἷς ὁμοφωνοῦσι καὶ διαφωνοῦσιν οἱ Ὁρθόδοξοι καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι, καὶ νὰ πείσῃ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἐνώσεως. Τῷ ὄντι δὲ συντηρητικοὶ καὶ διαλλακτικοὶ Λουθηρανοὶ θεολόγοι, οἷοι ὁ G. Kalixt, ὁ C. Hornejus, ὁ J. Berg, ὁ H. Konring καὶ ἄλλοι, ἴδια ἐκ τῶν ἐν Ἐλμστάδῃ, Ἀλτδόρφῃ, Νυρεμβέργῃ καὶ Στρασβούργῳ, φαίνονται συμμερισθέντες μέχρι τινὸς τὰς ἐνωτικὰς σκέψεις καὶ τάσεις καὶ προοπτικῆς τοῦ Κριτοπούλου.

Περὶ τὸ τέλος Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1624 ἀφίκετο οὗτος εἰς τὴν πανεπιστημιούπολιν Ἐλμστάδην, προερχόμενος ἐξ Ἀμβούργου καὶ Βρέμης. Ἐγγραφεὶς δὲ εἰς τὸ αὐτόθι πανεπιστήμιον, διέτριψεν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπὶ ὀκτάμηνον περίπου, καθ' ὃ φιλικὰς συνῆψε σχέσεις καὶ δογματικὰς καὶ φιλενωτικὰς διεξήγαγε συζητήσεις μετὰ τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου, μάλιστα δὲ μετὰ τοῦ ἐπιφανοῦς Λουθηρανοῦ θεολόγου Γεωργίου Καλίξτου, τοῦ ἐμφορομένου τῶν γνωστῶν συγκρητιστικῶν καὶ φιλενωτικῶν διαθέσεων καὶ τάσεων, ἃς εἶχεν ἔξαγγεῖλει τότε καὶ ἤγειτο ὀλοκλήρου Σχολῆς, πολλοὺς ἀριθμούσης ὀπαδοὺς ἔσω καὶ ἔξω τῆς Γερμανίας, ἀντιπάλου δὲ τῆς αὐστηρᾶς Λουθηρανικῆς Σχολῆς τοῦ ὀνομαστοῦ πανεπιστημίου τῆς Βιττεμβέργης². Ἄλλ' οἱ ἐνταῦθα Γερμανοὶ σοφοὶ ἠγνόουν τὰ κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς βεβαιοὶ ὁ Κριτόπουλος ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Ὁμολογίας αὐτοῦ: «Ἐδοξαν γάρ τινες ἄλλοι ἀμφιβάλλειν καὶ βεβιωθέντες αὐθις θανατῶσαι, εἰ ἔτι σάφεται Χριστιανισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ὁ ἀντίχριστος ἐπικρατεῖ καὶ τοῦτον συντόνως διώκει». Διὸ καὶ ὑπέβαλον αὐτῷ τὴν παράκλησιν, πρωτοστατούντων τῶν G. Kalixt, H. Konring καὶ C. Hornejii, «ἐγγράφως αὐτοῖς παραστήσαι τὴν τε κατάστασιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπως τὰ περὶ τὴν ἁγίαν καὶ ἀμώμητον τῶν πάσαι χριστιανῶν διδασκαλίαν δίδασκεται». Περὶ τούτου ὁμιλεῖ ὁ Κριτόπουλος οὐ μόνον ἐν τῇ ἀφιερῶσει τῆς Ὁμολογίας πρὸς τοὺς ἐν Ἐλμστάδῃ καθηγητάς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ προλόγῳ αὐτῆς παρατηρεῖ: «Ἡ τῶν σοφωτάτων καὶ λαμπροτάτων διδασκάλων τῆς περιφανεστάτης Ἀκαδημίας Ἰουλίης πρὸς με φιλανθρωπία καὶ πολλὴ εὐνοία μείζων ἐγένετο, ἥ ὥστε με πρὸς τὴν ἐκείνων

1. Πλεῖον βλέπ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ. σ. 72 ἔξ.

2. Πρβλ. J. D o r n e r, Geschichte der protestantischen Theologie, München 1867, σ. 524 ἔξ., 606 ἔξ. Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ. σ. 88, 90 ἔξ. Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Κύριλλος Λούκαρις, Ἀθήνη 1939, σ. 90 ἔξ.

αἵτησιν ἀνανεῦσαι, ἦν ἤτησαντο γινῶναι περὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τε αὕτη καταστάσεως τῷ νῦν χρόνῳ ὑπὸ τὸν σκληρὸν καὶ δυσβάστακτον τῆς βαρβάρικῆς τυραννίδος ζυγὸν τελούσα καὶ ὅπως περὶ τὴν χριστιανικὴν ὀρθόδοξον πίστιν διάκειται». Ὁ Κριτόπουλος λοιπόν, «πληρῶν τὴν τούτων αἵτησιν», συνέταξε καὶ ἐπέδωκεν αὐτοῖς κατὰ Μάϊον τοῦ ἔτους 1625 τὴν Ὁρθόδοξον Ὁμολογίαν του, ἣν ἐπιγράφει: «Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς, συγγραφεῖσα ἐν ἐπιτομῇ διὰ Μητροφάνους ἱερομονάχου πατριαρχικοῦ τε πρωτοσυγκέλλου τοῦ Κριτοπούλου».

Ἀπεσκόπει δὲ διὰ τῆς Ὁμολογίας ταύτης τοῦτο μὲν ὅπως διαδώσῃ καὶ ἐμπειδώσῃ μεταξὺ τῶν ἐν ἀγνοίᾳ τότε κατὰ τὸ πλεῖστον διατελούντων Διαμαρτυρομένων τὴν περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας γνῶσιν, ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην καὶ προπαγανδίσῃ ὑπὲρ αὐτῆς, ἐπιτυχὸν πρᾶγμα τὴν τροποποίησιν πολλῶν ἐπιπολαζουσῶν παρ' ἐκείνοις ἐσφαλμένων δοξασιῶν καὶ προκαταλήψεων εἰς βάρος αὐτῆς, τοῦτο δὲ ὅπως καταδείξῃ τὸ ἐν τοῖς πλείστοις σύμφωνον Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ καὶ δημιουργήσῃ οὕτω τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν καὶ βάσιν πρὸς ἀμοιβαίαν κατανόησιν καὶ προσέγγισιν καί, εἰ δυνατόν, προσέλκυσιν τῶν Διαμαρτυρομένων εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Διὰ τοῦτο προσέδωκεν εἰς τὴν Ὁμολογίαν του πληροφοριακὸν καὶ συνδιαλλακτικὸν χαρακτήρα καὶ ἔγραψεν αὐτὴν ἀπὸ σκοποῦ μὲ εὐμενὲς πνεῦμα διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν. Ἀλλὰ καίτοι ὁ Κριτόπουλος κατέβαλε πᾶσαν προσοχὴν καὶ φροντίδα, ὅπως ἐκθέσῃ θετικῶς καὶ εἰρηνικῶς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, καὶ οὐχὶ συγκριτικῶς καὶ ἀντιρρητικῶς, ἀποσιωπῶν καὶ μὴ καταπολεμῶν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς τὰς προτεσταντικὰς καινοθεμίας καὶ διαφορὰς ἐν τῇ πίστει, τῇ διοικήσει καὶ τῇ λατρείᾳ, ἐν τούτοις δὲν κατώρθωσε γὰρ εὐχαριστήσῃ τοὺς θεολόγους τῆς Ἐλμστάδης καὶ πάντας γενικῶς τοὺς λαβόντας γνῶσιν τῆς Ὁμολογίας διαμαρτυρομένους θεολόγους. Διότι πάντες οὗτοι ἤλιζον ἢ ἀποσπᾶσσι παρὰ τοῦ φιλοξενουμένου Ἑλληνος πατριαρχικοῦ ἀπεσταλμένου Ὁμολογίαν πίστεως σύμφωνον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς τὴν Λουθηρανικὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν, ἵνα χρησιμοποιοῦσσι αὐτήν τὸ μὲν ἐναντίον τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, καθ' ὧν διεξήγγον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σφοδρὸς ἀγῶνας, τὸ δὲ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς διεισδύσεως καὶ διαδόσεως τῶν προτεσταντικῶν ἰδεῶν καὶ ἐν μέσῳ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὡς ἀκριβῶς ἐχρησιμοποίησαν μικρὸν ὕστερον τὴν καλβινίζουσαν Λουκάρειον Ὁμολογίαν². Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τούτον, ἐνῶ τὴν Λουκάρειον Ὁμολογίαν ἔσπευσαν οἱ Διαμαρτυρόμενοι μετὰ καταπληκτικῆς τα-

1. Περὶ σχετικῶς Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς, τόμ. Α'. Ἀθήναι 1937, σ. 20 ἔξ.

2. Αὐτόθι σ. 207 ἔξ.

χύτερος νὰ μεταφράσῃ καὶ δημοσιεύσῃ εἰς τὰς κυριωτέρας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας καὶ διατυμπανίσῃ πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις καὶ ἐκμεταλλευθῶσι παντοιοτρόπως, ἐνῶ ἐπίσης ἕτερα ἀσυγκρίτως ἥττον σημαντικὰ πονήματα τοῦ Κριτοπούλου εὐθὺς ἐξέδιδον τύποις μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως καὶ ἐγκωμιαστικῶν προλόγων¹, ἠρνήθησαν ἐν τούτοις νὰ πράξῃσι τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὸ σημαντικώτατον πάντων τῶν ἔργων του καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος καὶ χρησιμότητος διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τ. ἔ. τὴν Ὁμολογίαν του, εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς ὁποίας αὐτοὶ παρεκίνησαν τὸν Κριτόπουλον, ἀναλαβόντες μάλιστα καὶ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς.

Ἐντεῦθεν καὶ οὐ μόνον ἐν Ἐλμστάδῃ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐν Ἀλτδόρφῃ καὶ Νυρεμβέργῃ, ἐνθα ἐπὶ δεκάμηνον (Σεπτέμβριος 1625—Ἰούλιος 1626) διέμεινεν ὁ Κριτόπουλος, καὶ ἐνθα οἱ ἐπίσημοι διαμαρτυρούμενοι φίλοι του ἐδημοσίευσαν τέσσαρας ἐτέρας πραγματείας αὐτοῦ², ἠτύχησεν οὗτος, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, νὰ ἴδῃ τὴν Ὁμολογίαν του δημοσιευομένην. Τὴν αὐτὴν ἀπροθυμίαν διὰ τὴν δημοσίευσιν ταύτης συνήνητησεν ὁ Κριτόπουλος καὶ ἐν Στουτγάρτῃ καὶ ἐν Τυβίγγῃ, ἐνθα ἐπίσης διέμεινεν ἐπὶ δέκα καὶ πλέον μῆνας (Αὐγούστος 1626—τέλος Ἰουνίου 1627), καὶ ἐνθα εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς προσφάτως δημοσιευθείσης ἀλληλογραφίας του ὅτι κατέβαλε συντόνους πρὸς τοῦτο προσπαθείας. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἀφίερωσε καὶ παρέδωκεν ἐν ἀντίγραφον τῆς Ὁμολογίας εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βυρτεμβέργης Ἰωάννην Φρειδερίκον, ὅστις ἀναλαβὼν τὴν ἔκδοσιν αὐτῆς, τὴν παρέπεμψε πρὸς μελέτην εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν γνωστοὺς Βυρτεμβεργίους θεολόγους Θεόδωρον Thummium, Λουκᾶν Osiander, E. Weipmann κ.λ.π. Ἄλλ' ὅμως ἡ ἔγκρισις καὶ ἡ ἔκδοσις τῆς Ὁμολογίας προσέκρουσε καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν αὐτὴν ἀνυπερβλήτον δυσχέρειαν, εἰς ἣν καὶ ἐν Ἐλμστάδῃ, εἰς τὸ ὅτι δηλ. ἡ Ὁμολογία, ἐχομένη στερεῶς τῆς ὀρθοδόξου ἐν πᾶσι διδασκαλίας, οὐδεμίαν ἐποίει παραχώρησιν εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν, οὗτινος ἀπ' ἐναντίας ἐφαίνετο οὕσα ἕμμεσος, τεχνικὴ καὶ συγκαλυμμένη καταδίκη, καὶ ἄρα, ἀντὶ ὠφελείας, βλάβης μᾶλλον πρόξενος θὰ ἀπέβαινεν εἰς αὐτόν, κατὰ τὴν θυελλώδη μάλιστα ἐκείνην ἐποχὴν τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ τὴν ἐκ τούτου καὶ τῶν μέχρις ἐξοντώσεως ἀλληλομαχομένων δύο δυτικῶν Ἐκκλησιῶν δεινὴν δοκιμασίαν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἐν τῇ Δύσει. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀνεβάλλετο πάντοτε ἡ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἀναληφθεῖσα ἔκδοσις τῆς Ὁμολογίας. Ὁ Κριτόπουλος, πιστεύων εἰς καθησυχαστικὰς διαβεβαιώσεις τῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης, ἔγραφε περὶ τὰς ἀρχὰς Μαΐου 1627 ἐκ Τυβίγγης πρὸς τὸν παρὰ τῷ ἡγεμόνι θεολόγον E.

1. Βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ, σ. 61 ἐξ.

2. Αὐτόθι σ. 102 ἐξ.

Weinmann: «Τὸ βιβλαρίδιον τουτί, ὃ ἀνέθηκα τῷ γαληνοτάτῳ ἄρχοντι καὶ ἡγεμόνι Οὐίτρεμβέργης καὶ Τεκκίου κτλ., γνώμη τῶν ἐνθάδε θεολόγων, πέμπεται τῇ σῇ αἰδεσιμότητι, ἵνα τῇ αὐτῆς ἀκριβεστάτῃ βασάνῳ προσαγάγη. Παρακαλῶ οὖν ἄνευ τινὸς ἀναβολῆς καὶ ὑπερθέσεως τοῦτο γενέσθαι διὰ πολλὰς καὶ ἀναγκαίας αἰτίας»¹. Παρὰ ταῦτα ἡ ἔκδοσις καθυστέρει καὶ ἐντεῦθεν ὁ Κριτόπουλος ἀδημονῶν ἔνεκα τῆς προσεγγιζούσης ἡμέρας τῆς ἀναχωρήσεώς του ἀπηλυθύνθη ἕνα μῆνα βραδύτερον πρὸς τὸν μυστικοσύμβουλον τοῦ ἡγεμόνος Ἰωάννην Brotbecker (ὃν ἑλληνιστὶ μετωνόμασεν εἰς Ἀρτοποιὸν) δι' ἐπιστολῆς, ἐν ἣ ἔγραψε: «Πολλὴν μοι λύπην παρέχει ἡ ἀναβολὴ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐμῶν βιβλαριδίων, ἄνευ εὐγενέστατε καὶ μεγαλοπρεπέστατε κύριε Ἀρτοποιέ, καὶ μάλιστα εἰδὼς τὸν χρόνον βραχύτατον ὄντα πρὸς τοῦτο. Παρακαλῶ οὖν τὴν σὴν μεγαλοπρέπειαν, ἵν' ὡσπερ ἐν πᾶσι τοῖς ἐμοὶ ἀνήκουσιν οὐκ ἀπηξίωσε μεγίστην πρόνοιαν ἀναδέξασθαι, οὕτω καὶ ἐν τούτῳ τῷ πράγματι τὴν ὁμοίαν πρόνοιαν καὶ ἐπιμέλειαν ἀναδέξασθαι ἐθελήσῃ, ἀλλὰ καὶ πλείονα, καθόσον τὸ πρᾶγμα ἀναγκαϊότερον τυγχάνει ὄν»². Ἐν δὲ τῇ ἀπὸ 12 Ἰουνίου 1627 ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐκ Τυβίγγης πρὸς τὸν ὡσαύτως εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ ἡγεμόνος ἀνήκοντα ἑλληνομαθῆ Ἰωάννην Glöckler ἔγραψε: «Tua quidem praestantia hodie, tanquam ex jussu nobilis Brotbeccii, dixit voluntatem esse Serenissimi, edi (praelo submitti et imprimi) meum opusculum in mea praesentia, ut mea manu corrigatur. Professores autem heic, et maxime doctissimus doctor Thummus, dicunt (se) ante tres vel quatuor dies accepisse decretum ab Illustrissimo, mandans manere obsignatum libellum, donec audiat illius Celsitudo me in securitate esse. Ego admiror et animo concido super hoc. Tu vero amicissime, ab hoc dolore me libera, dum me, quod certum est, doceas, et quam celerrime ostendas mihi»³. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Κριτοπούλου ἐκ Γερμανίας ἐξηκολούθουν οἱ ἐν Στουτγάρτῃ ὑποσχόμενοι αὐτῷ δι' ἐπιστολῶν τὴν ἔκδοσιν τῆς Ὁμολογίας, ἧς τὸ χειρόγραφον εἶχε παραδώσει εἰς τοὺς ἐγκρίσει τοῦ ἡγεμόνος ἀναλαβόντας τὴν ἔκδοσιν τούτου θεολόγους τῆς Τυβίγγης, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τινος ἀπὸ 8 Δεκεμβρίου 1627 ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Brotbecker πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ τότε διατρίβοντα Κριτόπουλον, ἐν ἣ ἔγραφεν: «In excudendo tuo opusculo, Tubingae relicto, non feriamor, sed quantum possum maturabo negotium, et exemplaria quaedam in Graeciam tibi transmittam»⁴.

¹ Ἄλλ' εἰς μάτην ἀνέμενεν ἑναγωνίως ὁ Κριτόπουλος ἡ ὑπὸ τῶν Γερμα-

1. Αὐτόθι σ. 204.

2. Αὐτόθι σ. 205.

3. Αὐτόθι σ. 207.

4. Αὐτόθι σ. 234.

νῶν προστατῶν καὶ φίλων του ἀναληφθεῖσα ἔκδοσις τῆς Ὁμολογίας ἐγκατελείφθη, καὶ διὰ τοῦτο οὗτος, καταβαλὼν ὑστάτας ἀλλ' ἀκάρπου προσαπαθείας πρὸς δημοσίευσιν αὐτῆς ἐν Βενετίᾳ¹, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα πλήρης ἀπογοητεύσεως, μὴ ἐπιζήσας νὰ ἴδῃ τὸ σπουδαιότερον ἔργον του ἐκδεδομένον. Μόλις δὲ μετὰ πάροδον 36 ἐτῶν, ἦτοι τῷ 1661, ἡ Ὁμολογία εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐν Ἐλμσταδῇ, μᾶλλον πρὸς σκοποὺς ἐπιστημονικούς, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον καὶ ἐφοδιασθεῖσα μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἰωάννου Ὁρνείου, υἱοῦ τοῦ παρ' ᾧ εἰσιτάτο ὁ Κριτόπουλος ἐν Ἐλμσταδῇ καθηγητοῦ Κονράδου Ὁρνείου, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: *Confessio catholicae et apostolicae in Oriente Ecclesiae, conscripta compendiosè par Metrophanem Critopulum, hieromonachum quondam et patriarchalem constantinopolitanum protosyngelum, edita et latinate donata a Joanne Horneio, Acad. Jul. Prof. P., Helmstadii 1661.* Τῆς ἐκδόσεως προτάσσεται πρόλογος ὑπὸ Ἐρμάννου Κονριγίου, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου. Ἐγένετο δὲ ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου, ὃπερ ἰδιοχείρως ἔγραψεν ὁ Κριτόπουλος καὶ ἐπέδωκεν εἰς τοὺς καθηγητὰς τῆς Ἐλμσταδῆς, τὸ ὅποιον σφίζεται μέχρι σήμερον ἐν τῇ ἀστικῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Γερμανικῆς πόλεως Wolfenbüttel ὑπ' ἀριθ. 1048 (Helmst. 946)². Μετὰ δύο δὲ περίπου αἰῶνας περιελήφθη ἡ Ὁμολογία ἐν τῇ γνωστῇ συλλογικῇ ἐκδόσει τῶν κατὰ συνθήκην λεγομένων συμβολικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ E. I. Kimmel, *Monumenta fidei Ecclesiae Orientalis, Pars II. Jenae 1850*, σ. 1—213, κατ' ἐπεξεργασίαν τοῦ H. Weisserborn, λαβόντος ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν προεργασίαν τοῦ ὑπὸ τοῦ θανάτου καταληφθέντος καὶ μὴ προφθάσαντος νὰ ἐκδώσῃ τὸ ὑπ' αὐτοῦ παραβληθὲν πρὸς τὸ αὐτόγραφον κείμενον τῆς Ὁμολογίας E. Kimmel. Τέλος ἡ Ὁμολογία ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων I. Μεσολωρᾶ, Συμβολικῆ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Α'. Τὰ συμβολικὰ βιβλία, Ἀθῆναι 1883, σ. 279—361, ὡς καὶ J. Michalcescu, *Θησαυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας. Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der Griechisch—orientalischen Kirche, Leipzig 1904*, σ. 186—252.

¹Ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Ὁμολογίας παρατηροῦμεν, ὅτι ναὶ μὲν ἐν ἀρχῇ ὁ Κριτόπουλος γράφει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία «βούλεται τὴν τοιαύτην (περὶ Θεοῦ) διδασκαλίαν διαιρεῖσθαι εἰς τε τὴν ἀπλῆν

1. Α. Δημητράκοπούλου, Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Λειψία 1870, σ. 50.

2. Πρβλ. O. Heinemann, Die Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, Wolfenbüttel 1886, τ. II, σ. 313/4. Α. Δημητράκοπούλου, μν. ἔ. σ. 52.

Θεολογίαν καὶ τὴν οἰκονομικὴν» ¹, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ, παραλείπων νὰ ἐφαρμόσῃ σαφῶς καὶ συνεπῶς τὴν διαιρέσιν ταύτην, διαιρεῖ τὴν Ὁμολογίαν εἰς τὰ ἐπόμενα 23 κεφάλαια: 1) Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας (περὶ τοῦ ἐνός καὶ τριαδικοῦ Θεοῦ), 2) περὶ δημιουργίας, 3) περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς οἰκονομίας, 4) περὶ προγνώσεως, 5) περὶ μυστηρίων, 6) περὶ ἐντολῶν, 7) περὶ Ἐκκλησίας, 8) περὶ τοῦ ἁγίου μύρου, 9) περὶ τοῦ κυριακοῦ δείπνου, 10) περὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ τελετῶν, 11) περὶ ἱερωσύνης, 12) περὶ γάμου, 13) περὶ εὐχελαίου, 14) περὶ τῶν λοιπῶν τῆς Ἐκκλησίας παραδόσεων, 15) περὶ ἁγίων εἰκόνων, 16) περὶ ἁγίων λειψάνων, 17) περὶ ἐπικλήσεως τῶν ἁγίων, 18) περὶ νηστείας, 19) περὶ μοναχῶν, 20) περὶ τοῦ εὐχεσθαι ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, 21) περὶ τοῦ εὐχεσθαι κατὰ ἀνατολὰς, 22) περὶ τοῦ μὴ κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ καὶ καθ' ὅλην τὴν Πεντηκοστὴν, 23) περὶ καταστάσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ². Ἐν τοῖς κεφαλαίοις τούτοις κατανέμεται ἅπασα ἡ δογματικὴ ὕλη, μετὰ τινων περὶ παραδόσεων, τελετῶν καὶ ἐθίμων τινῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, χρησιμοποιεῖται δὲ ἡ ἐπιστημονικὴ θεολογικὴ μέθοδος, καὶ ἐντέθεν ἡ ὅλη Ὁμολογία προσλαμβάνει τὴν μορφήν οὐχὶ ἀπλῆς τινος ἐκκλησιαστικῆς Ὁμολογίας ἢ Κατηχήσεως, ἀλλὰ μᾶλλον θεολογικῆς πραγματείας μετὰ κριτικῆς τινος τῶν πηγῶν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου, ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν χαρακτήρα ἔχουσα καὶ μετ' ἱκανῆς αὐτοτελείας καὶ πρωτοτυπίας γεγραμμένη, διαφέρει καὶ ὑπερέχει πασῶν τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων Ὁμολογιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰδικώτερον ὁ Κριτόπουλος, γινώσκων εἴπερ τις καὶ ἄλλος τὴν τε ἀρχαίαν Πατερικὴν ὡς καὶ τὴν σύγχρονον αὐτῷ ἑταρόδοξον Θεολογίαν καὶ συνδυάζων ἀρμονικῶς τὸ συντηρητικὸν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως πρὸς τὸ φιλελεύθερον τῶν μεγάλων Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας πνεῦμα, ἠκολούθησε κατὰ τὸν εἰς αἰῶνα, καθ' ὃν ἔλαβε χώραν ἡ πρώτη σημαντικὴ συνάντησις τῶν τριῶν μεγάλων χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν καὶ Ἐκκλησιῶν, τὴν μέσην ὁδὸν μεταξὺ τοῦ ὑπὸ προτεσταντικῆν ἐπίδρασιν Κυρίλλου Λουκάρεως ἀφ' ἐνός καὶ τῶν ὑπὸ λατινικῆν ἐπίδρασιν Πέτρου Μογίλα καὶ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων ἀφ' ἑτέρου, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ Ὁμολογία αὐτοῦ δογματικῶς κατέχει ἐνδιάμεσόν τινα θέσιν ἐνθεν μὲν μετὰ τῆς Λουκαρείου Ὁμολογίας ἐνθεν δὲ τῶν Ὁμολογιῶν τοῦ Μογίλα καὶ τοῦ Δοσιθέου. Ὁ Κριτόπουλος διακριβοῖ καὶ διαπτύσσει συστηματικῶς τὰ

1) Ὁμολογ. 1. Πρβλ. καὶ Μητροφάνους Κριτοπούλου, Λόγος πανηγυρικός ἅμα καὶ δογματικός εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου, ὑπὸ Ἰω. Καρμίρη, ἐν «Ν. Σιών» 36 (1941) 140.

2) Ἡ διάκρισις καὶ ἐπιγραφή τοῦ τελευταίου τούτου κεφαλαίου προέρχεται ἐκ τοῦ πρώτου ἐκδότου τῆς Ὁμολογίας Ἰωάννου Ὁρνείου, ἐνῶ ἐν τῷ ἀποτογράφῳ τοῦ Κριτοπούλου φέρεται τούτο ἐν συνεχείᾳ τοῦ 22 κεφ. καὶ ἀνευ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, κείμενον ἀντὶ ἐπιλόγου.

ὀρθόδοξα δόγματα τῇ ἐπικουρίᾳ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θεολογίας, ἀντλῶν ἰδίως ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μεγάλου Ἀθανασίου, μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ Γρηγορίου Νύσσης, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ἐπιφανίου, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Φωτίου, Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἄλλων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων. Ἐθεολόγησε λοιπὸν ἰστάμενος ἐπὶ τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ ἑδάφους καὶ κατὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, καὶ οὐχὶ κατὰ λατινικὰ ἢ προτεσταντικὰ τοιαῦτα, μετ' ἀξιολόγου δὲ ἀνεξαρτησίας καὶ λελογισμένης ἐλευθερίας ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως κινήσεις. Ἔλαβε δ' ὅμως ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων καὶ ἐν τῇ ἑτεροδόξῳ Θεολογίᾳ, καὶ διὰ τοῦτο παρεισάγει ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ δογματικῷ συστήματι καὶ δόγματα ἀπασχολοῦντα τότε ἐκείνην, οἷον τὸ περὶ Ἐκκλησίας, προορισμοῦ, δικαιοσύνης καὶ ἄλλα, ἣ ἐνδιατρίβει περὶ τὰς δογματικὰς διαφορὰς τῶν Ἐκκλησιῶν. Οὕτω, συμφάνως πρὸς τὸν ἐπιδικώμενον σκοπὸν, τὸ περιβάλλον καὶ τὰς συνθήκας ἐν γένει τῆς συγγραφῆς τῆς Ὁμολογίας, ὁ Κριτόπουλος ἐνδιατρίβει περισσότερον περὶ τὰ δόγματα ἐκείνα, ἐπὶ τῶν ὁποίων διαφωνοῦσιν αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι, ὡς καὶ περὶ τινὰ πρακτικώτερα ζητήματα, ἅτινα ἤγειρον τότε ζωντὴν διαφέρειον ἐν τῇ Δύσει, ὡς π.χ. περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ τῶν μυστηρίων καὶ μάλιστα τοῦ τῆς θείας εὐχαριστίας (ἄζυμα κτλ.), περὶ τῶν διαφορῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων κ.τ.τ., ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἀπέφυγε νὰ διαλάβῃ περὶ τῆς γνώσεως, τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, τῆς θείας χάριτος κ.τ.λ., καὶ ἐν γένει ἐλλιπῶς καὶ ἀτελῶς ἀναπτύσσονται ἰδιαιτάτα ἡ Θεολογία, ἡ Χριστολογία καὶ ἡ Ἐσχατολογία· ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκτιθέμενα δόγματα ἀναπτύσσονται «λίαν συντόμως» καὶ μετὰ μεγάλης «συντομίας καὶ βραχυλογίας», ὡς γράφει ὁ ἴδιος ἐν τῇ προτασσομένη τῆς Ὁμολογίας ἀφιερῶσει αὐτῆς πρὸς τοὺς καθηγητὰς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἐλμυστάδης. Τὸ τοιοῦτον δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ἐκ τοῦ ὅτι ἡ Ὁμολογία ἐγράφη «ἐν ἐπιτομῇ», ὡς δηλοῦται καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ αὐτῆς, καὶ «ἐν ὁδοιοποιίᾳ καὶ ποικίλοις νοσήμασιν», ὡς βεβαίῳ αὐτὸς ὁ Κριτόπουλος ¹.

1. Οὕτως ἐν τῇ αὐτῇ ἀφιερῶσει γράφει: «Εἰ δὲ λίαν συντόμως καὶ ἀφελῶς ταῦτά μοι γέγραπται, ἀντιβολῶ πάντας ὑμᾶς, μὴ μου παρὰ τοῦτο ὀκνηρίαν ἢ ἄλλην τινὰ μομφὴν κατασκευάσαι. Τὴν μὲν γὰρ τῆς φράσεως ἀφέλειαν ἐπραγματευσάμην ἐξεπίτηδες, ἵν' εὐκατάληπτον ἢ πᾶσι τουτὶ τὸ τεῦχος, ἀλλὰ μὴ τῇ τοῦ χαρακτῆρος κομψότητι καὶ περιέργῳ γλαφυρότητι ἀμαυροῦται ἢ τῶν περιεχομένων διάνοια· τῆς δὲ ἄγαν συντομίας καὶ βραχυλογίας οὐ μόνον ἡ ἀνάγκη αἰτία μοι ὑπῆρξε, τοῦ τε ἐν ὁδοιοποιίᾳ εἶναι καὶ ποικίλοις νοσήμασι τρώχεσθαι, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον ἢ ὑμετέρα πολυμάθεια καὶ ἀγχίνοια».

Παρά ταῦτα δ' ὅμως ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου, συγκρινομένη πρὸς τὰ ἄλλα κατὰ συνθήκην λεγόμενα ὀρθόδοξα συμβολικά βιβλία τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐποχῆς, καὶ ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς θεολογικῆς κρινομένη, κατέχει πρωτεύουσαν μεταξὺ αὐτῶν θέσιν¹. Διότι, ἐνῶ ἐκεῖνα φέρουσι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκκλησιαστικὸν ἀπλῶς χαρακτήρα, αὕτη ἐνέχει ἅμα καὶ ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν χαρακτήρα, προσλαμβάνουσα ἐν πολλοῖς μορφήν θεολογικῆς πραγματείας, ὡς εἶπομεν, χρησιμοποιεῖ δὲ τὴν ιστορικοκριτικὴν μέθοδον πρὸς ἔρευναν τῶν πηγῶν καὶ διατύπωσιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ἀντικατοπτριζομένου ἐν αὐτῇ τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ συζητητικοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐν λόγῳ Ὁμολογία στερεῖται ἐπισήμου ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, καθόσον οὔτε ὑπὸ ἐκκλησιαστικῆς Συνόδου συνετάχθη, οὔτε κἂν ὑπὸ τοῦ μετέπειτα Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κριτοπούλου, ἀλλ' ἐγράφη ἰδιωτικῶς ὡς τις θεολογικὴ πραγματεία μᾶλλον ὑπὸ τοῦ ἀπλοῦ τότε ἱερέως καὶ ἐν τῇ ξένη φιλοξενουμένου Κριτοπούλου, παρά ταῦτα δ' ὅμως ἀνεγνωρισθῆ βαθμηδὸν καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἰδιαίτατα ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστῆμῃ ὡς ἐπιτυχῆς ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ἐπιστημονικῇ διατύπωσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, μεθοδικῶς καὶ συστηματικῶς καὶ μεθ' ἱκανῆς θεολογικῆς αὐτοτελείας ἐκθέτουσα τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ὑπεμφαίνουσα δὲ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν τριῶν μεγάλων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν δογματικὰς διαφορὰς, ἃς καλύτερον παντὸς ἄλλου τότε ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ ὁ Κριτοπούλος λόγῳ τῆς μακροχρονίου σπουδῆς καὶ ἀναστροφῆς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων. Ἐντεῦθεν καί, ἀναγνωρισθεῖσης τῆς μεγάλης συμβολικῆς σημασίας αὐτῆς, περιελήφθη, ὡς εἶδομεν, ἐν ταῖς συμβολικαῖς συλλογαῖς καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς πηγὴ τῆς Συμβολικῆς καὶ τῆς Δογματικῆς², λαμβανομένου ἄλλως ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ πάντα τὰ λεγόμενα συμβολικά βιβλία τοῦ ἰσ' αἰῶνος, ἐν οἷς καὶ ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου, δὲν εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, σύμβολα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ αὐστηρῇ ὀρθοδόξῳ ἐννοίᾳ, κεκτημένα ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ καθολικὸν καὶ ὑποχρεωτικὸν κύρος, οἷα εἶναι μόνον αἱ ἀποφάσεις τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλ' εἶναι ἀπλᾶ ἱστορικὰ μνημεῖα, ὑψίστης μὲν ἱστορικῆς καὶ θεολογικῆς σπουδαιότητος, ἄνευ ὅμως ἀπολύτου, καθολικοῦ καὶ ὑποχρεωτικοῦ δογματικοῦ χαρακτήρος καὶ κύρους, ὑποκείμενα εἰς ἀναθεώρησιν,

1. Πρβλ. καὶ W. G a s s, Symbolik der Griechischen Kirche, Berlin 1872, σ. 68. J. M i c h a l c e s c u, μν. ἔ. σ. 185. Δ. Μ π α λ ἄ ν ο υ, Σύμβολα καὶ συμβολικά βιβλία, Ἀθῆναι 1919, σ. 19.

2. Χαρακτηριστικόν, πρὸς τοὺς ἄλλοις, εἶναι, ὅτι ὁ A. P i c h l e r, Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert oder der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit, München 1862, σ. 182/3, θεωρῶν τὴν Ὁμολογίαν τοῦ Κριτοπούλου ὡς τὴν ἀρίστην πηγὴν τῆς πίστεως τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, χρησιμοποιεῖ ταύτην ὡς μέτρον καὶ κριτήριον τῆς Λουκαρείου Ὁμολογίας.

ἀποκάθαρσιν ἀπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπιδράσεων καὶ συμπλήρωσιν¹. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ Ὁμολογία τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου κέκτηται οὐχὶ ἀπόλυτον, ἀλλὰ σχετικὴν μόνον δογματικὴν ἀξίαν καὶ αὐθεντίαν, ἐκφράζουσα ἐν τισιν ἀμφισβητούμεναις διδασκαλίαις τὴν προσωπικὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως αὐτῆς, υἱοθετήσαντος ἀρχαῖα τινα θεολογούμενα, καὶ οὐχὶ τὴν ἐπίσημον ὀρθόδοξον ἐπ' αὐτῶν διδασκαλίαν, ἥτις αὐθεντικῶς καὶ ἐπισήμως μόνον ὑπὸ Οἰκουμενικῆς Συνόδου νὰ διατυπωθῆ δύναται. Ὁνομάζεται δὲ συμβολικὸν βιβλίον τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ συνθήκην καὶ καταχρηστικῶς, καὶ οὐχὶ ἐν τῇ κυρίᾳ ἀρχαίᾳ ὀρθοδόξῳ ἐννοίᾳ τοῦ κανονιστικοῦ συμβόλου, καὶ ἐπομένως πρέπει καὶ τῆς Ὁμολογίας ταύτης, ὡς καὶ τῶν ἄλλων κατὰ συνθήκην ἐπίσης λεγομένων ὀρθοδόξων συμβολικῶν βιβλίων, μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ διακρίσεως νὰ γίνηται χρῆσις ὑπὸ τῆς νεωτέρας Ὁρθοδόξου Θεολογίας, μετ' ἐπισταμένην θεολογικὴν ἔρευναν καὶ σύγκρισιν τῆς διδασκαλίας αὐτῶν πρὸς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, ἰδιαιτάτα δ' ἐν οἷς ἀτελῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς διατυποῦσι ταῦτα τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἢ ὑπάρχει ὑπόνοια λατινικῆς ἢ προτεσταντικῆς ἐπ' αὐτὰ ἐπιδράσεως.

Ἄλλὰ παρὰ τὴν σχετικῶς μεγάλην σημασίαν τῆς Ὁμολογίας τοῦ Κριτοπούλου ὑπῆρξάν τινες, ὡς ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων², ὁ Κ. Σάθας³ καὶ ὁ Πορφύριος Uspensky⁴, οἵτινες ἠμφισβήτησαν τὴν γνησιότητα αὐτῆς, κυρίως ἔνεκα ὑπονοιῶν περὶ προτεσταντικῆς ἐπ' αὐτὴν ἐπιδράσεως. Ἐτεροὶ δὲ τινες θεωροῦσιν—εἰς διάφορον ἕκαστος βαθμὸν—τὸν Κριτόπουλον ὡς τελοῦντα ὑπὸ προτεσταντικὴν ἐν τισιν ἐπιδράσιν, ὡς ὁ Ν. Κομνηνὸς Παπαδόπουλος⁵, ὁ R. Hofmann⁶, ὁ A. Fortescue⁷, ὁ A. Pal-

1. Πρβλ. πλατότερον Ἰω. Καρμίρη, Τὰ συμβολικὰ κείμενα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀλεξάνδρεια 1946, σ. 7 ἐξ.

2. Περὶ τῶν Ὁ' ἐρμηνευτῶν τῆς παλαιᾶς θείας Γραφῆς, Ἀθήναι 1849, τ. Δ'. σ. 170.

3. Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868, σ. 298: «Ἄλλοι ἀφορμὴν λαμβάνοντες ἀπὸ τῆς ἐν Γερμανίᾳ περιοδείας αὐτοῦ καὶ τινος Ὁμολογίας πλαστουργηθείσης ὑπὸ τῶν Λουθηροκαλβίνων καὶ μετὰ θάνατον αὐτοῦ δημοσιευθείσης, ἐπὶ αἰρέσει καὶ τοῦτον διέβαλλον... Ψευδεπίγραφος δὲ καὶ αὕτη (ἡ Ὁμολογία), ὡς καὶ ἡ τοῦ Λουκάρεως, κατεδείχθη καὶ πλάσμα ἀναιδῆς τῶν Λουθηροκαλβίνων κατεφωράθη ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων».

4. Παρὰ A. Palmieri, Theologia dogmatica orthodoxa, Florentiae 1911, τ. I. σ. 573.

5. Praenotiones mystagogicae, Patavii 1697, σ. 50, 184, 186, 187, 397, 455.

6. Symbolik oder systematische Darstellung des symbolischen Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchen, Leipzig 1857, σ. 139.

7. The Orthodox Eastern Church, London 1920, σ. 364.

miéri¹, ὁ F. Gavira², ὁ Th. Spáčil³, ὁ V. Grumel⁴, ὁ M. Jugie⁵ καὶ ἄλλοι, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ πλεῖστον τῶν ὀρθοδόξων δὲν θέτουσιν ὑπὸ ἀμφοιβήτησιν τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Κριτόπουλου, ἐξ ὧν μνημονευτέοι ὁ C. Hefele⁶, ὁ A. Fichler,⁷ ὁ J. Heineccius,⁸ ὁ H. Guericke,⁹ ὁ G. Oehler,¹⁰ ὁ K. Beth¹¹ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἄλλοι τε καὶ οἱ X. Ἀνδροῦτσος¹² καὶ K. Δουβουνιώτης.¹³

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀμφοιβηθηθεῖσαν γνησιότητα τῆς Ὁμολογίας

1. Μν. ἔ. τ. I. σ. 573 ἐξ.

2. Some Aspects of contemporary Greek Orthodox Thought, London 1923, σ. 212.

3. Conceptus et doctrina de Ecclesia iuxta Theologiam Orientis separati, Roma 1923, σ. 29.

4. Ἄρθρον Métrophane Kritopoulos, ἐν Dictionnaire de Théologie catholique, τ. X—2. σ. 1624 ἐξ.

5. Theologia dogmatica christianorum orientalium, Parisiis 1926, τ. I. σ. 125 καὶ ἄλλαχοῦ.

6. Versuche zur Protestantisierung der Griechischen Kirche. Beiträge zur Kirchengeschichte, Archäologie und Liturgik. Tübingen 1864, τ. I. σ. 467: «das unyerfälschte griechische Dogma enthält».

7. Μν. ἔ. σ. 96: «durchaus griechisch—orthodox ist».

8. Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche, Leipzig 1711, Theil I, σ. 198, II, σ. 46.

9. Allgemeine christliche Symbolik, Leipzig 1861, σ. 147.

10. Lehrbuch der Symbolik², Stuttgart 1891, σ. 75.

11. Ἄρθρον Metrophanes Kritopoulos, ἐν Die Religion in Geschichte und Gegenwart², τ. III. σ. 2162, ἐνθα διαπιστοῦται ὅτι ἡ Ὁμολογία εἶναι «gut orthodox-anatolisch... wird heute allgemein als orthodox anerkannt».

12. Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου², Ἀθῆναι 1930, σ. 45: «Παραρηγηθέντες τὸ ὀρθόδοξον περιεχόμενον αὐτῆς ὅσοι τῶν ἡμετέρων ἢ τῶν ξένων, μὴ ἀπιδόντες εἰς τὴν διάφορον ἐν γένει μορφήν, ἣν ἔδει νὰ ἔχη Ὁμολογία ἐκ θεολογικῆς μάλλον καὶ ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως ἐξετάζονσα τὰ πράγματα, σπεύδουσι νὰ διδῶσιν ἐν τῇ διακρίσει τῶν μυστηρίων εἰς δύο τάξεις καὶ ἐν τοῖς περὶ κανόνος τῆς Γραφῆς λεγομένοις δόξας προτεσταντικὰς».

13. Μητροπάνης Κριτόπουλος, Ἀθῆναι 1915, σ. 37—38: «Ὁ Κριτόπουλος οὐδαμῶς τῆς ἐαυτοῦ Ὁμολογίας χάριν τῆς πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους ἀγάπης καὶ φιλίας διαστρέφει ἢ ἄλλοι οἱ τὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια καὶ γνωρίζει καὶ θεθῶς ἐκθέτει. Ἡ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους φιλία καὶ ἀγάπη καὶ ὁ πόθος ἢ ἐπιθυμία ἢ διακαῆς τῆς ἐνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν τῶν Διαμαρτυρομένων, τὴν ὅποιαν ἐνωσιν ἐθεώρει ὁ Κριτόπουλος ὡς τὸ μόνον μέσον πρὸς τελεσφόρον κατακολέμησιν καὶ κατάπνιξιν τῶν ἐκ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κινδύνων, συνήγησαν ὁμολογουμένως ὥστε ἡ Ὁμολογία αὐτοῦ νὰ λάβῃ ἐξωτερικὴν τινα χροιάν καὶ ἔκφρασιν μὴ πολεμικὴν καὶ δυσμενῆ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, δὲν κατώρθωσαν ὅμως νὰ συναρπάσωσιν ὥστε νὰ μεταβάλλῃ ἢ ἀλλοιώσῃ ἔστω καὶ ἐκ' ἐλάχιστον τὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκείνος, ὅστις ὡς ρητὸν καὶ ὑπογραμμὸν τοῦ βίου του εἶχε «μηδὲν κατὰ τῆς συνειδήσεως».

παρατηροῦμεν, ὅτι μετὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, ἦτοι τὰς ρητὰς καὶ κατηγορηματικὰς μαρτυρίας αὐτοῦ τοῦ Κριτοπούλου περὶ τῆς Ὁμολογίας του, τὴν μέγρις ἡμῶν διάσωσιν τοῦ αὐτογράφου τῆς Ὁμολογίας ἐν Wolfenbüttel καὶ τὴν ταυτότητα τῆς γραφῆς αὐτοῦ πρὸς τὴν γραφὴν τῶν ἀρτι ὑπ' ἡμῶν καὶ ὑπ' ἄλλων ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν κατωτέρω ἐκδιδομένων Ἀποκρίσεων τοῦ Κριτοπούλου, ὡς καὶ τὴν ἐν αὐταῖς καὶ ἐκείνῃ διαπιστουμένην ταυτότητα τῆς διδασκαλίας μέχρι καὶ τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ φράσεων ἔτι, ὡς ὁψόμεθα,— δὲν ἐπιτρέπεται πλέον νὰ τίθεται ζήτημα γνησιότητος τῆς Ὁμολογίας ταύτης, διὸ καὶ πάντες οἱ σύγχρονοι ἡμῖν θεολόγοι, ὀρθόδοξοί τε καὶ ἑτεροδόξοι, δέχονται ἀνενδοιάστως τὴν Ὁμολογίαν ὡς γνήσιον ἔργον τοῦ Κριτοπούλου¹.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν καταλογισθεῖσαν προτεσταντικὴν ἐπὶ τὸν Κριτόπουλον ἐπίδρασιν, εἰς διάφορον παρὰ διαφορῶν βαθμῶν, παρατηροῦμεν ὅτι καὶ τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, διὸ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ σύγχρονοι αὐτῷ ὡς καὶ οἱ μεταγενέστεροι διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι δὲν ἀνεῦρον προτεσταντιζούσας διδασκαλίας ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ, καὶ διὰ τὸν λόγον κυρίως τοῦτον ἠρνήθησαν ἐν ἀρχῇ νὰ δημοσιεύσωσι ταύτην, ὡς εἶδομεν. Τῷ ὄντι, ἡ κατωτέρω παρατιθεμένη ἀνάπτυξις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τοῦ Κριτοπούλου πείθει πάντα ἀμερόληπτον ἐρευνητὴν οὐ μόνον ὅτι οὗτος οὐδαμῶς προτεσταντίζει, ἀλλ' ὅτι τοῦναντίον καὶ ἀντιτίθεται εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν ἐν τοῖς δόγμασιν ἐκείνοις, ἐν τοῖς ὁποίοις ὑφίστανται πραγματικαὶ διαφοραὶ μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου καὶ Προτεσταντικῆς, εἰ καὶ τότε δὲν εἶχον εἰσέτι διακριβωθῆ καλῶς αὐταί, καὶ ὡς ἐκ τούτου λίαν δυσχερῶς ἠδύνατο νὰ διακρίνη αὐτὰς ὁ Κριτόπουλος, ὅστις διὰ τοῦτο ἦτο δυνατόν καὶ νὰ παραπλανηθῆ ἔν τισιν. Πάντως εἶναι ἀληθές, ὅτι διὰ τῶν ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις γραφεισῶν καὶ ἐκδοθεισῶν συγγραμμάτων του, καὶ ἰδίως τῆς Ὁμολογίας καὶ τῶν Ἀποκρίσεων, δὲν ἐξαιρεῖ δεόντως πάσας

1. Πρὸς ὀριστικὸν τερματισμὸν τοῦ ζητήματος τῆς γνησιότητος τῆς Ὁμολογίας τοῦ Κριτοπούλου παραθέτομεν ἐν τέλει τῆς παρουσίας πραγματείας δύο φωτογραφικὰ πανομοιότυπα, ἐν τῆς ἀρχῆς τῆς Ὁμολογίας ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1048 (Helmst. 946) κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Wolfenbüttel (φύλ. 2α, ἐν Φ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς, Kimmel II, 1—2), καὶ ἐν τῆς ἀρχῆς τῶν κατωτέρω ἐκδιδομένων Ἀποκρίσεων ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. Harl. 5059 κώδικος τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου (φύλ. 11α ἢ 8α), ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ τῶν ὁποίων εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ δεόν νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸν τῶν ἐπίσης αὐτογράφων ἐπιστολῶν τοῦ Κριτοπούλου, ὃν φωτογραφικὰ πανομοιότυπα ἐδημοσιεύθησαν ἐν: Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὠ τ ο υ, μ ν. ἔ. σ. 50. Τοῦ αὐτοῦ, Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος Γραμματικὴ τῆς ἀπλῆς Ἑλληνικῆς, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου, Ἀθῆναι 1926, τ. Α' σ. 99, καὶ Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ, σ. 298—301. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς Ὁμολογίας γράφει ἐκτενῶς καὶ ὁ Α. Δημητράκοπουλος, μ ν. ἔ. σ. 47 ἔξ.

τὰς ὑφισταμένας μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων δογματικὰς διαφορὰς, οὐδ' ἀσκεῖ φανερὰν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, περὶ οὗ, δι' εὐνοήτους λόγους, ἐκφράζεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ λεπτότητος, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ διαφοροῦμένως, πρὸς τούτους δ' ὅτι ἐν τοῖς ζητήμασιν ἰδίᾳ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν μυστηρίων, ὡς καὶ τῆς κανονικότητος καὶ αὐθεντίας τῶν ἀναγινωσκομένων βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκφράζεται οὕτως ἀνεπιτυχῶς, ὥστε νὰ γεννᾷ ὑπονοίας προτεσταντικῆς ἐπ' αὐτὸν ἐπιδράσεως. Πρὸς ἐξήγησιν τούτου παρατηροῦμεν μὲν ἐνταῦθα γενικῶς τινα, ἐνδιατρίβομεν δὲ περισσότερον ἐν τῇ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει εἰδικῇ ἐξετάσει τῶν ἐντεῦθεν προκυψάντων ζητημάτων. Ἐν πρώτοις αἱ περὶ ὧν πρόκειται δύο τελευταῖαι γνῶμαι τοῦ Κριτοπούλου κυκλοῦνται, ὡς κατωτέρω δειχθήσεται, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας, ἐξ ἧς ἀναμφιβόλως ἠρύσθη ταύτας οὗτος, ἡ δὲ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐξ ἄλλου δὲν εἶχε τότε ἐπισήμως ἀποφανθῆ ἐπὶ ζητημάτων τεθέντων κυρίως ὑπὸ τῆς Διαμαρτυρήσεως, οἷα τὰ ἀνωτέρω, οὔτε ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία εἶχεν ἐρευνήσει βαθέως καὶ καθορίσει ἐπακριβῶς πάντα τὰ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ διακρίσεως Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, περὶ τὰ ὁποῖα ἐπεκράτει ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ ἀσάφεια καὶ ἀστάθεια καὶ ἀβεβαιότης τις. Ἐπομένως, ἐκ τοῦ ὅτι θεολογοῦμένά τινα, φερόμενα ἤδη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ Θεολογίᾳ καὶ ἐξ αὐτῆς ἀσφαλῶς παραληφθέντα ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου, ἀπαντῶσιν ὑπὸ ἄλλην ἢ καὶ παρεμφερῆ ἔννοιαν καὶ μορφήν καὶ ἐν τῇ Προτεσταντικῇ Θεολογίᾳ, δὲν ἔπεται ὅτι δικαιοῦμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ προτεσταντικῆς ὡς πρὸς ταῦτα ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν Κριτόπουλον, ἀλλὰ μόνον περὶ ἀνεπιτυχοῦς ὑπ' αὐτοῦ ἐκφορᾶς τῆς ὀρθοδόξου περὶ αὐτῶν διδασκαλίας. Γενικώτερον πρέπει νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἄκρως ἐπισφαλῆς ἡ τάσις τινῶν, ὅπως ἀναζητῶσι πανταχοῦ καὶ ἀνευρίσκωσιν ἑτερόδοξον ἐπίδρασιν ἐπὶ πᾶσαν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ὁμοιάζουσαν ἢ καὶ ταυτιζομένην ἔτι πρὸς τὴν ἀντίστοιχον προτεσταντικὴν ἢ ρωμαιοκαθολικὴν διδασκαλίαν, διότι ἡ ὁμοιότης ἢ ταυτότης πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὀφείλεται ἀδιαμφισβητήτως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τε Ὁρθόδοξος καὶ ἡ ἑτερόδοξος Θεολογία ἠντλησαν αὐτὰς ἐκ τῆς αὐτῆς κοινῆς πηγῆς, ἧτοι τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνῶ ἡ ἑτερόδοξος Θεολογία ἀνέπτυξε θεωρητικῶς αὐτὰς ἐνωρίτερον, ἡ Ὁρθόδοξος—διὰ τοὺς γνωστούς ἱστορικοὺς λόγους—ἐπραξε τοῦτο βραδύτερον, στηριχθεῖσα οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἑτεροδόξου Θεολογίας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀρχαίας καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ χριστιανοσύνῃ συνεχιζομένης καὶ ἀείποτε ζώσης ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ἀξιοπαρατήρητον μάλιστα εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι δηλ. ὁ Κριτόπουλος, μὴ ἔχων πρὸ αὐτοῦ ὀρθοδικὴν, οὕτως εἰπεῖν, γραμμὴν, διαχωρίζουσαν τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἀπὸ τῆς προτεσταντικῆς, ἐπιδιώκει τὴν ἐναρμόνισιν ἀμφοτέρων τούτων πανταχοῦ τῆς ἀρχαίας Πατερικῆς Θεολογίας, ὅπου ἐνόμιζεν ὅτι ἀνεύρισκε σημεῖα συναντήσεως καὶ συμβιβασμοῦ αὐτῶν, κινού-

μενος μετὰ πολλῆς ἐπιστημονικῆς ἐλευθερίας ἐν αὐτῇ, ὅσην τοῦλάχιστον παρεχόρει αὐτῷ ἡ Ἑλληνικὴ Πατερικὴ Θεολογία, οὕτως ὥστε ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ του ὄντως «ἀντικατοπτρίζεται τὸ γνήσιον ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ συζητητικὸν καὶ φιλελεύθερον»¹. Πρὸς τοῦτοις ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τῆς μακρᾶς καὶ ἐπιπόνου ἀνὰ τὰς Διαμαρτυρομένας Ἐκκλησίας ἀποδημίας τοῦ Κριτοπούλου ἦτο νὰ προσελκύσῃ τοὺς Διαμαρτυρομένους εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, προπαρασκευάζων τὸ ἔδαφος πρὸς συνεννόησιν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν μετ' αὐτῶν, τοῦθ' ὅπερ ἐπέβαλεν αὐτῷ νὰ δημιουργήσῃ ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τὴν κατάλληλον πρὸς τοῦτο βάσιν, παρουσιάζων ἐν αὐτῇ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ὑπὸ τὴν μᾶλλον ἡπίαν μορφήν αὐτῆς καὶ ὡς δυναμένην νὰ προσεγγίσῃ καὶ συμβιβασθῇ πως πρὸς τὴν τῶν Διαμαρτυρομένων, δι' ὠρισμένων βεβαίως ὑποχωρήσεων ἐκείνων, χωρὶς νὰ προβῇ καὶ εἰς εἰδικὴν καὶ βαθεῖαν ἐξέτασιν καὶ ἔλεγχον ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου τῶν προτεσταντικῶν διδασκαλιῶν, ἃς ἐμμέσως μόνον καὶ συγκεκαλυμμένως ἀναιρεῖ. Ὡστε ἐπειδὴ ἡ Ὁμολογία προωρίζετο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις τῶν φιλενωτικῶν διαπραγματεύσεων μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων, διὰ τοῦτο κυρίως προσέδωκεν αὐτῇ ὁ Κριτόπουλος τὴν ἣν παρουσιάζει αὐτῇ μορφήν, καὶ διὰ τὸν λόγον ἐπίσης τοῦτον ἐξαιρεῖ μὲν καὶ ἀναιρεῖ οὗτος ἐν αὐτῇ τὰς μετὰ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν διαφορὰς, οὐχὶ δὲ καὶ τὰς μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων, ἔναντι τῶν ὁποίων σπουδάζει νὰ ἀποδείξῃ συμφωνίαν «ἐν τοῖς ἀναγκαιοτέροις» καὶ «τινας διαφορὰς» μετ' αὐτῶν μόνον θίγων, ὡς γράφει ὁ ἴδιος. Ἀλλὰ τὸ ὅτι διάκειται δυσμενῶς μὲν πρὸς τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς, εὐμενῶς δὲ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, ἐφ' οὓς ἐπεδίωκε ν' ἀσκήσῃ ὀρθόδοξον ἐπίδρασιν καὶ προσελκύσῃ πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν, τοῦτο δὲν δύναται βεβαίως νὰ σημαίνει καὶ ὅτι προτεσταντίζει κατὰ τὸ φρόνημα². Ὁλως ἀντιθέτως, τὴν μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων συνεννόησιν καὶ ἐνδεχομένην ἔνωσιν ἐννοεῖ ὁ Κριτόπουλος ὡς προσέλευσιν μᾶλλον τῶν Διαμαρτυρομένων εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔχων τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν οὗτοι ἤδη ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ πρὶν ἢ διὰ τοῦ χρόνου ἐπέλθῃ παγίωσις καὶ ἀποκρυστάλλωσις τῶν διδασκαλιῶν αὐτῶν, περιβαλλομένων τὸ κύρος τῆς παραδόσεως, ν' ἀπαρνηθῶσι τὰς ἐξ ἀρνήσεως καὶ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν Παπισμὸν θεσπισθείσας καινοτομίας αὐτῶν καὶ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν ἐν τῇ

1. Δ. Μπαλάνοῦ, μν. ἔ. σ. 19.

2. Ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ἡδὴ ὁ W. Gass, «es ist ungerecht, diese Urkunde deshalb als unzuverlässig zu bezeichnen, weil der Verfasser allerdings den Protestantismus schon, während er den Romanismus bestreitet, und weil er, angezogen und vielleicht geschmeichelt durch das gute Einvernehmen mit den Helmstädtern, diesen den Glauben seiner Kirche in wohlthueden Weise vor Augen stellen will. Denn verleugnet hat er denselben nicht, sondern er bedient sich eben nur des freieren Spielraums, den ihm die heimische Literatur offen liess» (μν. ἔ. σ. 68).

᾽Ορθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ φυλασσομένην ἀκαινοτομήτως καὶ ἀκιβδήλως ἀποστολικὴν πίστιν καὶ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας¹. Ἄλλ' ὅτε ἐπεισθῆ, ἰδίως διὰ τῆς γνωριμίας καὶ ἐπαφῆς μετὰ τῶν Καλβινιστῶν καὶ ἄλλων ἀδιαλλάκτων φανατικῶν καὶ φιλελευθέρων διαμαρτυρομένων θεολόγων, ὅτι τοῦτο ἦτο ἀδύνατον, δὲν ἐδίστασεν ὁ ἔχων ὡς ἔμβλημα τοῦ βίου του «μηδὲν κατὰ τῆς συνειδήσεως» Μητροφάνης Κριτόπουλος νὰ διακόψῃ τὰς μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων στενὰς σχέσεις, ν' ἀντιστῆ κατὰ τῆς εἰσόδου τῶν προτεσταντικῶν ἰδεῶν ἐν Αἰγύπτῳ², νὰ φθάσῃ μέχρι ριζικῆς διαφωνίας καὶ ρήξεως πρὸς τὸν εὐεργέτην του, ἀλλὰ σκανδαλωδῶς εὐνοοῦντα τὸν Προτεσταντισμὸν Κύριλλον Λούκαριν³, καὶ τέλος ἐπισήμως νὰ κατακρίνῃ καὶ καταδικάσῃ ἀμφοτέροισ ἐν τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδῳ τοῦ 1638⁴. Ὅπως ὅμως ποτ' ἂν ἦ, θὰ ἐκινδυνεύομεν νὰ ἐγκληθῶμεν ὅτι ἀδικοῦμεν τὸν Κριτόπουλον, ἂν πρῶτον μὲν τὴν περὶ μυστησίων, ἀναγινωσκομένων βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ Ἐκκλησίας ἀνεπιτυχῆ καὶ ἑλλιπῆ διδασκαλίαν του ἠθέλομεν χαρακτηρίσει ὡς ἐπηρεασθεῖσαν ἀπὸ μέρους τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ οὐχὶ ἀπὸ μέρους τῆς ἀρχαιοτέρας Ὁρθοδόξου Θεολογίας, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστόν, ὅτι πᾶσαν διδασκαλίαν του οὗτος ἀντλεῖ ἐξ ἐκείνης καὶ οὐδεμίαν προτεσταντικὴν δόξαν υἱοθετεῖ μὴ φερομένην ἐν αὐτῇ, καὶ ἐφ' ὅσον πράγματι διαπιστοῦται πλήρης συμφωνία μετὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ ἐκείνης, ἐξικνουμένη μέχρι καὶ τῶν αὐτῶν φράσεων καὶ λέξεων ἔτι· δεύτερον δέ, ἂν τὰ συγγράμματα καὶ τὴν ἐν τῇ προτεσταντικῇ Εὐρώπῃ δρᾶσίν του καθόλου δὲν ἠθέλομεν σκοπήσει καὶ κρίνει ὑπὸ τὴν ἐνωτικὴν ἔποψιν, ἀφοῦ εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ Κριτόπουλος καὶ γράφων καὶ ἐνεργῶν ἀπέβλεπε καὶ ἐπεδίωκε τὴν προσέγγισιν τῆς

1. Πρβλ. ἰδ. τὰς δύο ἐξ Αἰγύπτου ἐπιστολάς αὐτοῦ πρὸς τὸν καλβινιστὴν θεολόγον Ἀντώνιον Leger, παρὰ E. L e g r a n d, Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle, Paris 1896, τ. IV σ. 419 καὶ 431. Ἐν τῇ δευτέρῃ τούτων ὁ Κριτόπουλος, ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Leger περὶ ἐνώσεως, ἐδήλου ὅτι ἦτο πρόθυμος νὰ συντελέσῃ καὶ αὐτὸς πρὸς ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀνατολῆς τῆς εὐφροσύνου ἐκείνης ἡμέρας, καθ' ἣν ἔσται μία ποίμνη καὶ εἰς ποιμήν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως τῆς ἐμμονης «εἰς τὴν ἀληθὴ καὶ σωτήριον πίστιν, ἣν οἱ προφήται ὡς θεμέλιον κατέθεσαν, ὁ Χριστὸς ἀπεκάλυψεν, οἱ ἀπόστολοι πανταχοῦ τῆς γῆς διεκήρυξαν, οἱ ἅγιοι πατέρες καὶ ποιμένες τῆς ἐκκλησίας ἐδίδαξαν καὶ τοῖς μεταγενεστέροις παρέδοσαν, πάντες δὲ οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ παρεδέξαντο καὶ ἄχρι τοῦδε διετήρησαν, διατηρήσουσι δὲ μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος». (Παρὰ E. L e g r a n d, αὐτόθι σ. 431. J. Neale, A history of the holy Eastern Church. The Patriarchate of Alexandria. τ. II. London 1847, σ. 449).

2. Πρβλ. Ἰω. Καρμίρη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 161 ἐξ.

3. Αὐτόθι σ. 159 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 173 ἐξ.

4. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος κλ., σ. 166 ἐξ.

Ὁρθοδόξου καὶ τῆς Προτεσταγτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἠπιώτερον καὶ συγκαταβατικώτερον μὲν διατυποῖ ἢ παντελῶς ἀποσιωπᾷ πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ παραβλάψῃ ταύτην, τούναντίον δ' ἐξαίρει πᾶν τὸ συντεῖνον καὶ συμβάλλον εἰς ταύτην, ἀκριβῶς ὡς ἔπραξαν καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἀντιπρόσωποι ἐν ταῖς ἐνωτικαῖς συζητήσεσιν ἐν Βόννῃ (1874—1875), ἐν Λονδίῳ (1918—1931) καὶ ἐν τισὶ συνεδρίοις τῆς συγχρόνου ἡμῖν οἰκουμένης ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως¹, τῆς ὁποίας εἷς τῶν προδρόμων ἐγένετο πρὸ τριῶν αἰῶνων ὁ ὀρθόδοξος ἐκεῖνος θεολόγος καὶ πατριάρχης. Ἐκ τούτων ἐξηγεῖται καλῶς, διατι ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου φέρει χαρακτηῖρα οὐχὶ ἀντιρωτικὸν καὶ πολεμικόν, ἀλλὰ θετικόν, πληροφοριακόν, εἰρηρικόν, συνδιαλλακτικόν καὶ φιλικόν πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, χωρὶς ὅμως νὰ προβαίῃ καὶ μέχρι πραγματικῶν καὶ οὐσιαστικῶν πρὸς αὐτοὺς παραχωρήσεων ἐν τοῖς δόγμασιν. Ἀληθῶς οὐδαμοῦ ἐν αὐτῇ ὁ Κριτόπουλος, χαριζόμενος τοῖς Διαμαρτυρομένοις, προδίδει τὴν Ὁρθοδοξίαν, ἀλλ' ἐν πᾶσιν ἀναζητεῖ ἐπιμελῶς ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ ταύτην ἐκθέτει, ἀντιπαραβάλλον τεκνηέντως πρὸς τὴν τῶν Διαμαρτυρομένων, ἣν ἐπίσης ἀναιρεῖ καὶ πολεμεῖ ἕστω καὶ διὰ συγκεκαλυμμένων ἐκφράσεων². Καὶ ἐν αὐτοῖς δ' ἔτι τοῖς ἀσθενέσι καὶ προσβληθεῖσι σημείοις τῆς Ὁμολογίας καὶ τῶν Ἀποκρίσεων ἐστηρίχθη οὗτος ἐπὶ ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων θεολόγων, ἣ δὲν εἶχεν, ἕως, σαφῆ συνείδησιν τῶν μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ ὀρίων καὶ τῆς διακρίσεως αὐτῶν, καὶ ἐντεῦθεν παρεσύρθη εἰς ἀνεπιτυχεῖς ἐκφράσεις ἐξ ἀγαθῆς τῆς συνειδήσεως, τοσούτω μᾶλλον ὅσω ἐπελήφθη οὕτω δυσχεροῦς ἔργου μόνος αὐτός, ἄνευ τῆς συνεργασίας καὶ ἄλλων ὀρθοδόξων θεολόγων καὶ τῆς πλουσίας χρήσεως τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς βιβλιογραφίας, ἐν ὁδοιπορίαις καὶ ἀσθενείαις καὶ διωγμοῖς συγγράφων καὶ ἐνεργῶν ἐν τῇ ξένῃ ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας. Παρ' ὅλα δὲ ταῦτα πρέπει ἐξ ἐναντίας νὰ ὑπογραμμισθῇ καὶ ἐξαρθῇ ἰδιαιτέρως ἢ διατίστως, ὅτι ἡ Ὁμολογία τοῦ Κριτοπούλου παριστᾷ τὴν πρώτην σοβαρὰν ἐπιστημονικὴν ἀπόπειραν ὀρθοδόξου θεολόγου πρὸς ἀνάληψιν τῶν [ἐκ τῆς θεσηκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἀνακυσάντων καὶ ἀναπτυχθέντων ἐν τῇ Δύσει νέων θεολογικῶν ζητημάτων καὶ δογμάτων, συμβιβασμὸν αὐτῶν πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἐπεισαγωγὴν εἰς τὸ ὀρθόδοξον δογματικὸν σύστημα τῶν ἐξ αὐτῶν συμβιβαζομένων πρὸς

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 340, 347 ἐξ.

2. Καὶ ὁ A. Pichler διεπίστωσεν, ὅτι «falsch ist die Behauptung, dass er nur die Katholiken und nicht die Protestanten angreife» (μν. ἔ. σ. 96). Ὁ δὲ J. Douglas ἐχαρακτήρισε τὴν Ὁμολογίαν ὡς «a vigorous polemik against both Papalism and Protestantism». (The relations of the Anglican Churches with the Eastern—Orthodox, especialy in regard to Anglican orders, London 1921, σ. 118).

ἐκείνην. Βεβαίως ἢ τοιαύτη ἀπόπειρα, ὡς πρώτη καὶ οὐχὶ ὑπὸ εὐμενεῖς συνθήκας ἀναληφθεῖσα, περιέκλειε κινδύνους καὶ ἀναποφρεύτως θὰ παρουσίαζεν ἀτλείας καὶ ἐλλείψεις. Παρὰ ταύτας δ' ὅμως κρίνομεν, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῆς Λουκαρίου Ὁμολογίας, δὲν διεξήχθη αὕτη ἀναλώμασι τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ ἐν τῷ συνόλῳ ἐπέτευχεν.

Ἐκ πάντων τῶν προειρημένων καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον νὰ ἐπαναλαμβάνηται πλέον ἢ παλαιὰ ἐναντίον τοῦ Κριτοπούλου ἀσύστατος καὶ ἄδικος μομφὴ ἐπὶ λουθηρανισμῷ ἢ ἡμιλουθηρανισμῷ ἢ καλβινισμῷ ἢ ὀπωσδήποτε προτεσταντικῇ ἐπιδράσει, ἢ τὸ πρῶτον ἐκτοξευθεῖσα κατ' αὐτοῦ μετὰ τὴν εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐπιστροφὴν του ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τῶν Λατινοφρόνων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπάλων του¹, οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀνεκδότου καὶ ἀγνώστου αὐτοῖς τότε Ὁμολογίας, ἀλλὰ μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶχε σπουδάσει ἐν προτεσταντικοῖς πανεπιστημίσι καὶ εἶχε συνδεθῆ ἰσχυρῶς μετ' ἐπιφανῶν Διαμαρτυρομένων καὶ μετὰ τοῦ εὐεργέτου του Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, ἔκτοτε δ' ἐπαναλαμβανόμενη, ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῶν πρὸ πάντων θεολόγων, ἀπὸ τοῦ Ν. Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου μέχρι καὶ τῶν συγχρόνων ἡμῶν².

II. Αἱ ΠΡὸς τὸν ΘΩΜΑΝ ΓΩΔΟΝ ΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πρὸ τῆς εἰς Γερμανίαν ἐπισκέψεως καὶ τῆς συγγραφῆς τῆς Ὁμολογίας ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος διέμεινεν ἐπὶ μίαν ἑπταετίαν (1617—1624) ἐν Ἀγγλίᾳ χάριν σπουδῶν καὶ μελέτης τῆς ἐκεῖ ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως³. Περὶ τὸ τέλος δὲ τῆς ἐνταῦθα διαμονῆς του ἠρωτήθη ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ θεολόγου Θωμᾶ Γώδου (Thomas Goad ἢ Godus) «περὶ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἀνατολικῆς καὶ ὀλοφώτου, δηλαδὴ ὅπως αὕτη καταστάσεως ἔχει, πρὸς τὸ παρὸν ὑπὸ μεγάλης τυραννίδας τελοῦσα, ὅπως τε τοῖς μυστηρίοις χρῆται καὶ τίνα γνώμην αὕτη ἔχει περὶ τῶν ἀποικομένων»⁴. Εἰς ἀπάντησιν λοιπὸν ἐπεμψεν αὐτῷ ὁ Κριτόπουλος τὰς «Ἀποκρίσεις» αὐτοῦ, ἃς ἀριθμεῖ ὁ ἴδιος εἰς 18, αἱ ὅποια πρέπει νὰ διακριθῶσιν εἰς δύο μέρη, διαδοχικῶς γραφέντα καὶ πεμφθέντα πρὸς τὸν Γώδον. Τοῦ-

1. Πρβλ. Eud. de Hurmuzaki, Fragmente zur Geschichte der Rumänen, Bucuresti 1884, τ. III. σ. 108 ἐξ.

2. Ὁμοίως κρίνει καὶ ὁ A. Pichler, «dass nicht nur die Protestanten ihm ganz Unrecht gethan, wenn sie ihn protestantisiren, oder doch mit dem Protestantismus liebäugeln lassen, sondern auch die Katholiken ihn vollkommen unrichtig als Graeco-Lutheranum und Kryptocalvinisten darstellen» (αὐτόφθ).

3. Βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος κλ., σ. 72 ἐξ.

4. Κ. Δυοβουνιώτου, Μητροφάνης Κριτόπουλος, σ. 51.

των τὸ μὲν πρῶτον, δημοσιευθὲν ἤδη ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου¹, καὶ περιλαμβάνον τὰς δύο πρώτας ἀποκρίσεις, ἢ πιθανῶς τὴν μίαν, τῆς ἐτέρας ἀπολεσθεΐσης ἢ μὴ ἀνευρεθεΐσης, ἐπιγράφεται: «τῷ πολυμαθεστάτῳ καὶ ἔλλογιμωτάτῳ Θωμᾷ τῷ Γῶδῳ, διδασκάλῳ ἐν τῇ Θεολογίᾳ περιφήμῳ καὶ ἐν πάσῃ σοφίᾳ περιβοήτῳ, Μητροφάνης ἐλάχιστος τῶν ἱερομονάχων ὁ Κριτόπουλος, εὖ πράττειν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ»· διαλαμβάνει δὲ συντόμως περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, περὶ τῶν μυστηρίων, καὶ ἰδία τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τῆς ἐξομολογήσεως, περὶ τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν εὐχῶν καὶ μνημοσύνων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τελευταῖον περὶ τινῶν λειτουργικῶν ζητημάτων. Τὸ δὲ κατωτέρω γυν τὸ πρῶτον δημοσιευόμενον δεύτερον μεῖζον μέρος, περιλαμβάνον τὰς 16 ἐπομένους ἀποκρίσεις, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ πρώτου γραφέν, πιθανῶς συνεπεία νέας παρακλήσεως τοῦ Γῶδου, ἐπιγράφεται: «ἄλλαι ἀποκρίσεις πρὸς τὸν αὐτὸν διδάσκαλον Γῶδον, παρὰ τοῦ αὐτοῦ Μητροφάνους»· διαλαμβάνει δὲ 3) περὶ τῶν κανονικῶν βιβλίων, 4) περὶ τῶν παραδόσεων (δογματικῶν καὶ τέλεστικῶν), 5) περὶ τῶν τελετῶν τῶν ἐν τῷ γάμῳ, 6) περὶ ἀφορισμοῦ καὶ τεθνηκότων ἀφορισμένων, 7) περὶ ὕδατος ἡγιασμένου, 8) περὶ τῆς τῶν τεσσάρων Πατριαρχῶν ἐξουσίας, 9) περὶ τοῦ διατηρεῖν τὸν ἅγιον ἄρτον, 10) περὶ τῆς τῶν μυστηρίων ποσότητος, 11) περὶ τῶν ἐν ἐκκλησίαις ἁγίων εἰκόνων, 12) περὶ προσευχῆς, 13) περὶ τῆς κοινωνίας, ποσάκις καὶ ποίαις ἡμέραις γίνεται καὶ περὶ ποίαν ὥραν καὶ εἰ γονυπετοῦντες, 14) περὶ τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τοῦ ἁγίου βήματος, 15) περὶ τῆς ἐτοιμασίας τῶν χριστιανῶν πρὸς μετάληψιν τοῦ μυστηρίου, 16) περὶ σχήματος τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ναῶν καὶ περὶ τοῦ ἁγίου βήματος καταπετάσματος, 17) περὶ τῆς ἐν ἐκκλησίᾳ μελωδίας, 18) περὶ λειτουργίας, ἦτοι τῶν κοινῶν προσευχῶν, εἰ ἄγονται παρ' ἐκάστου τῶν χριστιανῶν ἐν τῇ πατρῴᾳ καὶ γνωστῇ φωνῇ.

Αἱ ἀνωτέρω 18 Ἀποκρίσεις ἐγράφησαν ἐν Λονδίῳ ἐν ἔτει 1623, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐν τέλει τοῦ πρώτου μέρους ἰδιοχείρου σημειώσεως τοῦ Κριτοπούλου: «1623 μεταγαιτνιῶνος τετάρτη ἐπὶ δέκα»· πάντως μικρὸν ὕστερον θὰ ἐγράφη καὶ τὸ δεύτερον μέρος. Διεσώθη δὲ τὸ ἀρχικὸν κείμενον αὐτῶν, τὸ γραφέν ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου², ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. Harl. 5059 κώδικι τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου φύλ. 4—24, ἢ καθ' ἐτέραν τινὰ ἀρίθμησιν τοῦ κώδικος φύλ. 1—21, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ τὸ μὲν

1. Αὐτόθι σ. 50—60.

2. Πρβλ. τὴν ταυτότητα τῆς γραφῆς αὐτοῦ πρὸς τὴν τῆς Ὁμολογίας καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κριτοπούλου ἐν ταῖς ἐν τέλει τῆς παρουσίας πραγματείας δημοσιευομένας φωτοτυπίας, ὡς καὶ ταῖς ἐν: Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ. σ. 298—301, καὶ Κ. Δυοβουνιώτου, μν. ἔ. σ. 50 καὶ ἐν Ἐπετ. Θεολογ. Σχολῆς 1926 σ.99.

πρῶτον μέρος (φύλ. 4—10 ἢ 1—7) ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Λυοβουνιώτου¹, τὸ δὲ δευτερον (φύλ. 11—24 ἢ 8—21) δημοσιεύεται νῦν ὑφ' ἡμῶν κατωτέρω.

Αἱ πρὸς τὸν Θωμᾶν Γῶδον Ἀποκρίσεις δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς τὰ πρωτόλεια τῶν συγγραφῶν τοῦ νεαροῦ Ἑλλήνος ἀποφοίτου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς μετὰ ταῦτα ἐν Γερμανίᾳ κορυφωθείσης συγγραφικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ, ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν Ὁμολογίαν αὐτοῦ ἀποτελοῦσιν αὗται ἀπὸ τινος ἐπόψεως τὴν προπαρασκευὴν καὶ τὸ πρῶτον σχεδιάσμα αὐτῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπειράθη ὁ Κριτόπουλος νὰ διατυπώσῃ διὰ πρώτην φοράν τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἐπὶ τινων τεθέντων αὐτῷ ζητημάτων, ὧν πολλὰ εἶναι πρακτικῆς καὶ λειτουργικῆς μᾶλλον φύσεως, ἰδιαζόντως προτιμώμενα ὑπὸ τῶν Ἀγγλικανῶν. Διὰ τοῦτο ἢ μεταξὺ τῶν Ἀποκρίσεων καὶ τῆς Ὁμολογίας σχέσις εἶναι στενωτάτη· ἐν ἀμφοτέραις ταῖς συγγραφαῖς ταύταις ἀπαντῶσιν αἱ αὗται ἰδέαι, ἐπαναλαμβάνόμεναι ἐνίοτε διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ φράσεων ἔτι, οὕτως ὥστε ἀμφότεραι διαφωτίζονται ἀμοιβαίως καὶ ἀλληλοσυμπληροῦνται. Οἴκοθεν βεβαίως ἐννοεῖται, ὅτι αἱ Ἀποκρίσεις ὑπολείπονται ἐν μεγάλῳ βαθμῷ τῆς Ὁμολογίας, καθότι ὀλίγα τινὰ σημεῖα τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ ἐκ τῶν ἡττον σημαντικῶν θίγουσι, καὶ ταῦτα ἀτελῶς, ἐνῷ ἡ Ὁμολογία περιλαμβάνει ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ὀρθόδοξον δογματικὸν σύστημα, ὅπερ ἀναπτύσσει συστηματικῶς καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἡττον ἐπιτυχῶς. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι αἱ μὲν Ἀποκρίσεις ἀπευθύνονται φιλικῶς καὶ ἰδιωτικῶς πρὸς ἓν πρόσωπον, ὑποβαλὸν τῷ Κριτοπούλῳ ὠρισμένας ἐρωτήσεις ἐπὶ μεμονωμένων τινῶν καὶ δευτερευούσης σημασίας ζητημάτων, ἐγράφησαν δ' ἐν σπουδῇ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐκ Λονδίνου, ὡς γράφει ὁ ἴδιος: «ἐπεὶ δ' ὁ καιρὸς κατὰ πλάτος τοῦτο οὐκ ἐπιτρέπει μοι ποιῆσαι (ὄρθῳ γὰρ με τὰ πρὸς ὁδοιορίαν ἐτοιμάζοντα), πειράσομαι τό γε εἰς δύναμιν δι' ὀλίγων σοι τοῦπίταγμα πληρῶσαι . . . δέξαι τοίνυν ἄσμενος, πρὸς τὴν προθυμίαν ἡμῶν ἀποβλέπων μᾶλλον, ἢ πρὸς τὸ ἔργον . . . ὁ γὰρ καιρὸς οὐκ ἐπιτρέπει πλείονα καὶ γλαφυρότερα περὶ τοῦτου διαλαβεῖν, μηδὲ τὴν δύναμιν τῇ προθυμίᾳ συμπαρεκτεινομένην ἔχομεν»². ἐνῷ τοῦναντίον ἡ Ὁμολογία ἀπευθύνεται ἐπισήμως πρὸς τοὺς τὴν προτεσταντικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἐκπροσωποῦντας καὶ γενικῶς πρὸς ὅλον τὸν διαμαρτυρούμενον κόσμον, ὃν ζητεῖ νὰ διαφωτίσῃ περὶ συνόλου τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ εἰ δυνατόν προσελκύσῃ αὐτὸν πρὸς ταύτην, ἐντεῦθεν δ' ἐγράφη διὰ τῆς συστηματικῆς θεολογικῆς μεθόδου ἐν διαστήματι πλειόνων μηνῶν καὶ μετὰ προηγηθεῖσαν προπαρασκευὴν τινὰ παρὰ τοῦ ὠριμωτέρου νῦν Κριτοπούλου, καὶ δὴ ὡς ἐπι-

1. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 46—47, 50—60.

2. Ἀνάθη σ. 51, 60.

σήμευ ἀπεσταλμένου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἐπὶ πλέον αἱ Ἀποκρίσεις, εἰ καὶ ὀλίγα τινὰ σημεῖα τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας θίγουσιν, ἐν τούτοις προπαρασκευάζουσι καὶ ἄγουσι πρὸς τὴν Ὁμολογίαν, ἥτις πάλιν, προϋποθέτουσα καὶ συμπληροῦσα αὐτάς, διατυποῖ συστηματικῶς σύνολον τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν. Εἰδικώτερον συγκρίνοντες κατὰ τὸ περιεχόμενον τὰς Ἀποκρίσεις καὶ τὴν Ὁμολογίαν διαπιστοῦμεν τὰς ἐπομένους ὁμοιότητος καὶ διαφορὰς: Τὸ περὶ Ἐκκλησίας ζήτημα θίγεται καὶ ἐν ταῖς Ἀποκρίσεσι καὶ ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τετράκις, καὶ δὴ δις ἐν ταῖς Ἀποκρίσεσιν, ἦτοι ἐν ἀρχῇ «περὶ καταστάσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» καὶ ἐν Ἀποκρ. 8 «περὶ τῆς τῶν τεσσάρων Πατριαρχῶν ἐξουσίας», καὶ δις ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ, ἦτοι ἐν κεφ. 7 «περὶ Ἐκκλησίας» καὶ 23 «περὶ καταστάσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἐπαναλαμβανομένων κατ' οὐσίαν τῶν αὐτῶν περὶ διοικήσεως, τάξεως, ἰσοτιμίας καὶ συμφωνίας τῶν Πατριαρχῶν κ.λ.π. Περὶ μυστηρίων καθόλου καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον γίνεται λόγος ἐν Ἀποκρίσ. 2, 5, 9, 10, 13, 14 καὶ 15 καὶ ἐν Ὁμολογ. 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12 καὶ 13, διαπιστουμένης μεγάλης ὁμοιότητος ἐν τοῖς περὶ γάμου καὶ θείας εὐχαριστίας, ἧς μάλιστα πρακτικαί τινες ἐπόψεις ἐξετάζονται πλατύτερον ἐν Ἀποκρίσ. 13, 14, 15, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ ἀναπτύσσονται συστηματικῶς ἐξ ἀπόψεως δογματικῆς πάντα τὰ μυστήρια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περὶ ἱερωσύνης καὶ εὐχελαίου οὐδαμῶς ἀναφέρονται ἐν ταῖς Ἀποκρίσεσι. Περαιτέρω μεγάλη ὁμοιότης διδασκαλίας, ἐξικνουμένη ἐνίοτε καὶ μέχρι τῶν αὐτῶν λέξεων καὶ φράσεων, παρατηρεῖται ἐν τοῖς περὶ τῶν κανονικῶν βιβλίων γραφομένοις ἐν Ἀποκρίσ. 3 καὶ Ὁμολογ. 7, περὶ παραδόσεων ἐν Ἀποκρίσ. 4 καὶ Ὁμολογ. 14, περὶ νηστείας ἐν Ἀποκρίσ. 4 καὶ Ὁμολογ. 18, καὶ περὶ εἰκόνων ἐν Ἀποκρίσ. 11 καὶ Ὁμολογ. 15. Τέλος ἐν ταῖς Ἀποκρίσεσι μόνον γίνεται λόγος περὶ ἀφορισμοῦ καὶ τεθνηκότων ἀφορισμένων (Ἀποκρίσ. 6), περὶ ὕδατος ἡγιασμένου (Ἀποκρίσ. 7), περὶ προσευχῆς (Ἀποκρίσ. 12), περὶ σχήματος ναῶν (Ἀποκρίσ. 16), περὶ τῆς ἐν ἐκκλησίᾳ μελωδίας (Ἀποκρίσ. 17), περὶ τῆς γλώσσης τῆς λατρείας (Ἀποκρίσ. 18) καὶ περὶ τινῶν λειτουργικῶν ζητημάτων (Ἀποκρίσ. 2), τὰ ὁποῖα εὐλόγως δὲν περιελήφθησαν ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ, ἥτις ἐξ ἄλλου περιέλαβε, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι, καὶ πάντα σχεδὸν τὰ ἄλλα ὀρθόδοξα δόγματα, τὰ παραλειπόμενα ἐν ταῖς Ἀποκρίσεσι, περὶ ὧν ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς παρούσης πραγματείας γενήσεται λόγος.

Κατωτέρω δημοσιεύομεν τὸ κείμενον τῶν ἀνεκδότων 16 Ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου πρὸς τὸν Ἀγγλον θεολόγον Θωμᾶν Γῶδον, ἔχον ὧδε:

φ. 11α ΑΛΛΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΝ ΓΩΔΟΝ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ

3. Περὶ τῶν κανονικῶν βιβλίων

Περὶ τούτων διαφορὰ μεγάλη φαίνεται σήμερον μεταξύ τῶν Εὐρωπαϊῶν·
5 οἱ μὲν γὰρ τάδε θέλουσιν, οἱ δὲ τάδε, καὶ οἱ μὲν προστιθέασιν, οἱ δὲ ἀφαι-
ροῦσιν. Ἄλλ' ἡμεῖς, οἱ τῷ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας κανόνι στοιχοῦντες, ἐκεῖνα
δεχόμεθα, ἅπερ καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν ἐδέξαντο. Δηλαδή τῆς μὲν Παλαιᾶς ταῦτα :
α'. Πεντατεύχου, ἣ καὶ νομοθεσία λέγεται : Γένεσιν, Ἔξοδον, Λευϊτικόν,
Ἀριθμούς, Δευτερονόμιον. β'. Πεντατεύχου τὰ καλούμενα ἀγιόγραφα, οἷον
10 Ἰησοῦν τὸν τοῦ Ναυῆ, Κριτὰς μετὰ τῆς Ῥούθ, Βασιλειῶν πρώτην σὺν τῇ
δευτέρῃ, Βασιλειῶν τρίτην σὺν τῇ τετάρτῃ, καὶ εἰς δύο τῶν Παραλειπομέ-
νων. γ'. Πεντατεύχου τὰς στιχῆρεις, ἧγουν Ἰώβ, Ψαλτήριον, Σολομώντος
Παροιμίαι, τοῦ αὐτοῦ Ἐκκλησιαστής, τοῦ αὐτοῦ ἄσμα ἁσματων. δ'. Πεν-
τατεύχου τὰ προφητικά, οἷον τὴν τοῦ Ἑσαίου, Ἰερεμίου, Ἰεζεκιήλ, Δα-
15 νιήλ, καὶ τῶν δώδεκα. Εἶτα Ἔσδραν σὺν τῷ Νεσμιά, καὶ τὴν Ἐσθῆρ.
Ἰστῆον δὲ ὅτι ἡ Ἐσθῆρ οὐκ ἀριθμεῖται παρὰ τῷ ἀγίῳ Γρηγορίῳ τῷ θεο-
λόγῳ, παρ' ἄλλοις δὲ πολλοῖς καὶ παρὰ τῷ θείῳ Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ
ἀριθμεῖται, καὶ διὰ τοῦτο δοκεῖ δεκτέα εἶναι παρὰ τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλη-
φ. 11β σία. || Πάντα τὰ τῆς Παλαιᾶς Διακλήκης βιβλία ἐστὶν εἴκοσι δύο, κἂν ἀρι-
20 θμουμένης τῆς Ἐσθῆρ κἂν μὴ· οἱ μὲν γὰρ ταύτην μὴ ἀριθμοῦντες, διαι-
ροῦσι τὴν Ῥούθ τῶν Κριτῶν, οἱ δὲ καὶ τὴν Ἐσθῆρ τοῖς ἄλλοις συγκαταλέ-
γοντες, τὴν Ῥούθ συναριθμοῦσι τοῖς Κριταῖς.

Τῆς δὲ Καινῆς Διαθήκης βιβλία δεχόμεθα ἔνδεκα, ὥσπερ καὶ πάντες
σχεδόν. Ἔστι δὲ ταῦτα : Εὐαγγέλια τέσσαρα, τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὸ κατὰ
25 Μάρκον, τὸ κατὰ Λουκᾶν καὶ τὸ κατὰ Ἰωάννην· εἶτα Πράξεις τῶν Ἀπο-
στόλων· μεθ' ἧς, αἱ δέκα τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, πᾶσαι ἐν βιβλίον
λεγόμεναι· τοῦ Πέτρου δύο, ἕτερον βιβλίον· Ἰακώβου μία, ἐν βιβλίον· Ἰούδα
μία, ἐν βιβλίον· Ἰωάννου αἱ τρεῖς, ἐν βιβλίον, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις τούτου,
ἕτερον βιβλίον.

30 Πάντα οὖν ταῦτα τῆς τε παλαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης βιβλία συναριθμοῦ-
μενα εὐρίσκειται τριάκοντα τρία, δηλονότι ἰσαριθμηὰ τοῖς τοῦ Κυρίου μου
Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔτσιν, ἅπερ ἐν σαρκὶ διήγαγε, πρὸς ἡμᾶς διατρίβων. Ἴσως
δὲ οὐχ ἁπλῶς τοῦτο, ἀλλὰ τινος μυστηρίου συνυπονοουμένου, ὅπερ πρὸς τὸ
παρὸν παρατρέχομεν πολλῶν ἔνεκα.

16. Ἐπη Α' 1, 12. Migne P. G. 37, 473.

17. Ἐκδ. ὁρθ. πίστ. 4, 17. Migne P. G. 94, 1180.

12α

4. Περὶ τῶν παραδόσεων (δογματικῶν καὶ τελεστικῶν)

Παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας ἔχομεν πολλάς, πλὴν οὐδεμίαν ἀμάρτυρον· ἀλλὰ περὶ ἐκάστης τούτων ἔχομεν τὸν μαρτυροῦντα, καὶ τοῦτον οὐ τὸν τυχόντα, ἀλλ' ἢ σύνοδον, ἢτοι οἰκουμενικὴν ἢ τοπικὴν, ἢ ἅγιόν τινα τῆς Ἐκκλησίας. Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ γνώμη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή, μήτε τὰς ὑπὸ πολλῶν μαρτυρουμένας ἀποβάλλειν καὶ ἀποπτύειν, ὡς τολμῶσί τινες, μήτ' αὖ τὰς ὑπὸ τῶν νεωτερικῶν ὁσημέραι σχεδὸν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπισωρευόμενας παραδέχεσθαι.

Θεωροῦνται δὲ αἱ παραδόσεις ἢ περὶ δόγματα ἢ περὶ τελετάς. Καὶ δογματικαὶ μὲν εἰσιν, οἷον ὑπόστασις καὶ πρόσωπον περὶ Θεοῦ· τριάς, ὁμοούσιον, ἔνωσις δύο φύσεων ἐν μιᾷ ὑποστάσει, θεάνθρωπος, παθητὸς σαρκί, ἀπαθὴς θεότητι, τρόπος ἀντιδόσεως κ.λ.π. Ταῦτα πάντα, κατὰ μὲν τὴν λέξιν λέγεται παραδόσεις, κατὰ δὲ τὴν ἔννοιαν οὐκ εἰσὶ παραδόσεις, ἀλλ' ἀνάπτυξις καὶ σαφήνεια τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς· εἰ γὰρ καὶ αὐτολεξεῖ ταῦτ' οὐχ εὑρηται ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ, ἀλλ' ἡ ἔννοια τούτων ἔστιν ἐν ἐκείνῃ ὑπὲρ τὸν ἥλιον λάμπουσα. Αὗται μὲν οὖν καὶ ἄλλαι τοιαῦται λέγονται παρ' ἡμῖν παραδόσεις καταχρηστικῶς, τῇ δ' ἀληθείᾳ εἰσὶ δόγματα.

Αἱ δὲ περὶ τὰς τελετάς παραδόσεις εἰσὶν αἱ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἢ τῶν ἐκείνων διαδόχων παραδοθεῖσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐ μόνον κοσμιότητος καὶ εὐταξίας ἕνεκα, ἀλλὰ καὶ τινος θεωρίας ὑψηλοτέρας συμβολικῶς ὑπονοουμένης· ὅμως καὶ αὗται δοκοῦσι πως ἐξηρηθῆσθαι τοῦ θείου ρήματος, εἰ καὶ μὴ σαφῶς ὡς αἱ ἄνωθεν, ἀλλὰ γοῦν αἰνιγματωδῶς πως καὶ συνεσκιασμένως. Εἰσὶν οὖν αὗται· βαπτίζειν ἐν τρισὶ καταδύσει, χρίσθαι τῷ ἁγίῳ μύρῳ, σημειοῦσθαι τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου σταυροῦ, εὔχεσθαι κατὰ ἀνατολάς, μὴ κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Πεντηκοστῇ, νηστεύειν τετάρτη καὶ ἕκτη τῆς ἑβδομάδος, τὰς συζυγίας ἀπέχεσθαι ἀλλήλων ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἢ ἑορτῇ, εὔχεσθαι ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, νηστεύειν τόσας ἡμέρας πρὸ τοῦ Πάσχα, κατὰ τόνδε τὸν χρόνον ἄγειν τὸ Πάσχα, τιμᾶν τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὰ τῶν Ἁγίων λείψανα, οὐ μέντοι λατρεύειν τοὺς Ἁγίους τιμᾶν καὶ εἰς πρεσβίαν αὐτοὺς ἐπικαλεῖσθαι, μὴ μέντοι τὴν σωτηρίαν ἐν τοῖς ἐκείνων δικαιώμασιν ἢ μισθοῖς ὄρεσθαι, ἀλλ' ἐν μόνῳ τῷ αἵματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ταύτην πιστεύειν καὶ προσδοκᾶν· σφίξει δὲ τὸ αἷμα || ἐκεῖνο τοὺς ἀξίως τούτου πολιτευσαμένους· παράδοσις δὲ καὶ τὸ διὰ ἱεροπρεπῶν καὶ τῶν κοινῶν διαφερόντων ἐνδυμάτων ἱερουργεῖν τὰ μυστήρια, λύχνους τε καὶ θυμιάμασι τοὺς ναοὺς καλλωπίζειν· παράδοσις δὲ καὶ ἡ τῶν μοναχῶν τάξις· τάχ' ἂν τις καὶ ἄλλας εὑροί, ἀκριβέστερον ἐρευνήσας. Αἱ πλείους δὲ τούτων ἢ καὶ πάσαι σχεδὸν ἔχουσιν ἀφορμὴν τινα παρὰ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς· πλὴν οὐδεμία τούτων ἐπινενόηται τοῖς Πατράσιν ἄνευ τινὸς μυστικωτέρας θεωρίας, ὡς εἴρηται.

Ἐπειδὴ δ' ἐν τούτῳ τῷ κεφαλαίῳ τῆς ἱερᾶς καὶ θεοτεροῦς νηστείας ἐμνήσθημεν, οὐκ ἄπο σκοποῦ, οἶμαι, σαφέστερον περὶ ταύτης διαλαβεῖν. Ἰστέον οὖν ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀντιποιεῖται ταύτης εἰπέρ τινες ἄλλοι. Οἶδε γὰρ αὕτη τὸν Θεὸν νηστείαις λατρεύεσθαι, μαρτυρεῖ δέ μοι ἡ 5 παρὰ τῷ θεηγόρῳ Λουκᾷ προφητικῶς Ἄννα, μηδαμῶς τοῦ ἱεροῦ ἀφισταμένη, ἀλλὰ νηστείαις καὶ δεήσεσι νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν λατρεύουσα τῷ Θεῷ. Ἀλλὰ τί δεῖ πλείονων, ἥνικα πᾶσα ἡ θεόπνευστος Γραφή ἀναπέπλησται τῶν περὶ νηστείας παραινέσεων; Νηστεύουσι δὲ οἱ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τρόφιμοι οὐχ ὑποκριτικῶς, ἀλλ' ἀληθῶς· οὐ γὰρ κρέατος μὲν ἀπέχον- 10 ται ἢ τῶν ἀπὸ κρέατος, προσφέρονται δὲ ἄλλα τῶν βρωμάτων, οὐδὲν ἦντον τοῦ κρέατος τὴν σάρκα τρεφόντων, ἀλλὰ πάντων ἐκείνων, δι' ὧν ἡ σὰρξ σκιρτᾷ καὶ οὐ κατὰ κόσμον βαίνει, ἀφίστανται δι' ὅλης τῆς τεσσαρακονθήμερου νηστείας, ἣν ἄγουσιν οἱ χριστιανοὶ ἐτησίως κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος· ὁσπρίοις δὲ μόνοις καὶ λαχάνοις παραμυθιοῦνται τὴν τῆς σαρκὸς ἀσθένειαν. 15 Οὐ μόνον δὲ κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα τεσσαρακονθήμερον νηστείαν τοῦτο ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ πᾶσαν τετάρτην καὶ ἕκτην τῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑβδομάδων καὶ ἄλλοτε πολλάκις.

φ. 14α

5. Περὶ τῶν τελετῶν τῶν ἐν τῷ γάμῳ

Ἐν τῷ γάμῳ εὐλογία, δακτύλιον, στέφανος. Ἡ τοῦ γάμου τελετὴ ἦδη 20 συντετῆρη ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ἄριστα καὶ ὡς ἐχορῆν, ἐγὼ δὲ θεωρίαν τινὰ περὶ ταύτης προήχθη ἐνθάδε εἰπεῖν. Ἐν τῷ ναῷ τοῦτο γίνεται, ὅτι οὐκ ἔστι τῶν μὴ τῷ Θεῷ ἀρεσκόντων, ἀλλὰ καὶ τίμιον καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ εὐλογίας ἀξιούμενον, ἐπειδὴ καὶ ὁ Σωτὴρ εἰς γάμον ἐκλήθη, κἀκεῖ πρῶτως τοῦ θαυματουργεῖν ἤρξατο· ὑπὸ πρεσβυτέρων, ὅτι δεῖ τῇ ἱερατικῇ χάριτι τοῦτον 25 τελειοῦσθαι· ἀμοιβαίως τὰ τῶν νεονύμφων ἀλλάττονται δακτύλια (δηλαδὴ τὸν μὲν δακτύλιον τοῦ νυμφίου περιτίθησι τῇ νύμφῃ, τὸν δὲ τῆς νύμφης τῷ νυμφίῳ), σημεῖον τοῦ ἐκάτερον ἐκατέρῳ ἑαυτὸν ἐγγχειρίζειν, καὶ διὰ τοῦτο μηδέτερον τούτων ἐξουσιάζειν· ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἕτερον ἐτέρου κατὰ τὴν ἀποστολικὴν φωνήν. Συναρμῶζει δ' ἀλλήλων τὰς δεξιὰς, δηλοῦντος τοῦ 30 πράγματος τὴν ἀδιάσπαστον ἐπ' ἀγαθῷ συνάφειαν, κατὰ τὸ «ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν». Ἐπιτίθεται δὲ καὶ στέφανος ταῖς τῶν νεονύμφων κορυφαῖς ἐκ κλήματος ἢ νεοθαλοῦς κλάδου, ὥσπερ βραβεῖον τῆς Ἐκκλησίας, βραβευούσης τοῖς νεονύμφοις, ὅτι διαπτύσαντες τὰς τῶν πολλῶν συνουσίας, τὰς τοῖς ἀσεβέσιν ἢ ἀλόγοις ζώοις προσηκούσας, εὐδόκησαν εἰς μᾶ συν- 35 φθῆναι, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· ἔτι σύμβολον τοῦ ἐν οὐρανῷ στεφάνου, φ. 14β ὃν ἀποδώσει ὁ Κύριος τοῖς εὐσεβῶς τῷ γάμῳ χρησιμοποιούμενοις. || Μέννηται δὲ

τοῦ νυμφικοῦ στεφάνου ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῷ περὶ παρθενίας λόγῳ, οὕτωςι λέγων: «ὁ τὰς τρίχας τίλλον στέφανον ἐπὶ τῆς αὐτῆς πάλιν φέρει κεφαλῆς»· λέγει δὲ τοῦτο περὶ τῶν δευτερογαμούντων. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ὁ δεύτερος γάμος ἐστεφανοῦτο, κἂν τινες ἠμφισβήτησαν περὶ τούτου, ὡς μόνον τὸν πρῶτον χρῆ στεφανοῦσθαι. Ἡμεῖς δὲ τὴν σήμερον (κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος) στεφανοῦμεν καὶ τὸν δεύτερον, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸν τρίτον, ὅτινες καὶ ἐν ἐκκλησίᾳ γίνονται καὶ ὑπὸ ἱερέων εὐλογοῦνται, καθὰ καὶ ὁ πρῶτος, ἐπ' οὐδεμιᾷ διαφορᾷ, εἰ μὴ μόνον ὅτι ἡ τῶν εὐχῶν ἔννοια ὑπαλλάττει μικρὸν. Ἐν γὰρ τῷ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ γάμῳ δοκοῦμεν ὥσπερ συγγνώμην αἰτεῖν παρὰ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῶν δευτερογαμούντων καὶ ἅμα δοξάζομεν αὐτὸν ὅτι συγκαταβαίνων τῇ ἡμετέρᾳ ἀσθενείᾳ συνεχώρησε τοῖς βουλομένοις μεταγαμεῖν. Τέταρτον δὲ οὐκ ἔχομεν. Οἱ ἱερεῖς δὲ οὐδέποτε γαμοῦσι δεύτερον, ἀλλ' ἅπαξ μόνον, καὶ τοῦτο πρὸ τῆς ἱερωσύνης· εἰ δέ τις τῶν ἱερέων ἐθέλῃσει δευτέρᾳ γυναικὶ προσομιλῆσαι, παύει τῆς ἱερωσύνης. Τοὺς ἀρχιερεῖς δὲ χρῆ ἀγάμους εἶναι, δηλονότι ἦτοι παρθένους μηδέποτε γυναῖκα ἐγνωκότας, ἢ ἅπαξ μόνον γαμήσαντας, μετὰ δὲ τὴν κοίμησιν ἐκείνης ἢ τὴν ἐκούσιον διάζευξιν ἀνάγεσθαι εἰς τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης βαθμόν. Ἔτι καὶ τοῦτο ἰστέον, ὅτι οἱ μέλλοντες συζευχθῆναι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οὐδέποτε ἀλλήλους βλέπουσι· συγκροτεῖται δὲ ὁ γάμος διὰ τε τῶν συγγενῶν καὶ διὰ τῶν νυμφαγωγῶν. Οἱ δὲ συζευχθέντες, καίπερ μὴ ἑωρακότες ἀλλήλους, ὅμως οὕτω συνδέονται τῷ δεσμῷ τῆς ἀγάπης καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους εὐνοίᾳ, ὡς ἀδύνατον συγκρίνεσθαι ταῖς τῶν ἔξω Ἐκκλησιῶν συζυγίαις. Τὸν δὲ νυμφαγωγόν, τὸν καὶ τῶν νυμφικῶν στεφάνων ἀψάμενον, δεῖ ἀνάδοχον ἔσεσθαι τοῦ πρώτου γεννηθέντος βρέφους.

15α

6. Περὶ ἀφορισμοῦ καὶ τεθνηκότων ἀφορισμένων

Τοὺς ἀναφανδὸν ἀμαρτάνοντας ἀφορίζει ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἔστ' ἂν μετανοήσωσι, καὶ τότε δέχεται αὐτούς· ἐν ὅσῳ δὲ ἀφορισμένοι εἰσίν, οὐδενὶ τῶν ἄλλων ἔξεστι τούτους ἀσπάζεσθαι ἢ συλλαλεῖν τούτοις. Εἰ δὲ μεταξὺ καὶ τῷ χρεῶν λειτουργήσουσιν, οὔτε εὐχόμεθα ὑπὲρ ἐκείνων, οὔτε εἰς τάφον προπέμπομεν, κελεύομεν δὲ δύο ἢ τρεῖς ἐργάτας συστειλάντας τὸν νεκρὸν θάψαι πόρρω τοῦ κοιμητηρίου. Ἔτι ἀφορίζομεν καὶ τοὺς λάθρα τι πεποηκότας ἀνόσιον, οἷον ἢ κλέψαντας ἢ ἀποκτείναντας ἢ συκοφαντίαν ἐπικίνδυνον κατ' ἄλλων πλάσαντας. Ἔστι δὲ ἡ ἐκφώνησις τοῦ τοιούτου ἀφορισμοῦ, ἐν συντόμῳ εἰπεῖν, αὕτη: Ὅς τις χριστιανὸς ἔκλεψε τότε τὸ πρῶγμα τοῦδε τοῦ ἀδελφοῦ, εἰ μὲν ἐπανάξει πάλιν, ὅπερ ἔκλεψε καὶ μεταμεληθεὶς, συγγνώμην αἰτήσῃ, τεύξεται ταύτης· εἰ δὲ μὴ, ἔστω ἀφορισμένος

35

2. Ἐν τῇ ψα: τόμ. 6, λόγ. 19, κεφ. 37.

καὶ ἀσυγχώρητος παρὰ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, ἕως οὗ ποιήσει κατὰ τὸ πρέπον καὶ τύχοι συγχωρήσεως. Εἰ μὲν οὖν ἐκεῖνος ποιήσει ὡς δεῖ, ἐλευθεροῦται τοῦ τοιοῦτου βάρους, εἰ δ' ἐρίζων ἐμμείνη τῇ κακίᾳ, μετὰ 5 θάνατον φαίνεται θέαμα ἐλεεινὸν καὶ πολλῶν θρήνων ἄξιον· ἄλυτον γὰρ παραμένει τὸ ἐκεῖνου σῶμα, μέλαν τε καὶ αἰσχροτόν, ὡς φόβον ἐμποιεῖν οὐ μόνον τοῖς παιδαρίοις μορμολυκείου δίκην, ἀλλὰ καὶ τοῖς λίαν ἀνδρείοις δοκοῦσιν· οὐδεμίαν γὰρ ὁμοιότητα ἔχουσι πρὸς τὰλλα τῶν χριστιανῶν σώματα· διαλύεται γὰρ ἐκεῖνα καὶ τις σεμνοποιὸς ὠχρότης ἐπανθεῖ τοῖς ὀστέοις φ. 15β ἐκεῖνοις· καὶ ταῦτα ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ καὶ χρόνῳ τεθαμμένους· || ὅποια σώματα κἀγὼ ἐώρα(κα) ἕως ὀκτώ. Εἰώθαμεν γὰρ τρία ἔτη μετὰ τὸν θάνατον ἐκάστου χριστιανοῦ ἀνοίγειν τὸν τάφον, μὴ ποτ' εἴη τις ἀφωρισμένος· ἐπὶ δὲ εὐρωμεν, πᾶσα ἡ Ἐκκλησία, ὅσοι ἂν ἀκούσωσι, λυποῦνται σφόδρα καὶ χεῖρας ἀνατείνοντες εἰς οὐρανὸν δέονται τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ἐκεῖνου. Οἱ δὲ συγ- 15 γενεῖς ἐκεῖνου ζητοῦσι μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας τὴν αἰτίαν, δηλονότι, τίνα εἴη ὁ τοιοῦτος ἡδίκηκός, δι' οὗ τῷ τοιοῦτῳ δεσμῷ περιεδέθη· εὐρόντες δὲ τοῦτον, πρῶτον καταλλάττουσι τῷ τεθνηκότι ἐνὶ γῆ τῷ τρόπῳ, εἶτα προσκαλέσαντες τὸν κατὰ χώραν ἐπίσκοπον, κἀκ τῶν πρεσβυτέρων ὅσους θέλουσιν, ἐν τῷ ναῷ ὁποῦ ὁ ἀφωρισμένος εὐρέθη, παρακαλοῦσιν αὐτούς, ἱερουργήσαντας τὸ 20 κυριακὸν δεῖπνον, τὰς νενομισμένας εὐχὰς ἐπαναγῶναι τῷ ἀφωρισμένῳ σώματι· καὶ τότε, Θεοῦ κρίμασιν ἀνεξιχνίαστοις, διαλύεται τὸ δεδεμένον ἐκεῖνο σῶμα· ἄλλως δὲ μένει δεδεμένον διὰ παντός. Τοῦτο τὸ θαῦμα πάντας καταπλήττει τοὺς ὀρώντας, οὐ χριστιανούς μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἰουδαίους καὶ Τούρκους. Τῶν δ' ἀκουόντων οἱ πλείους οὐ πιστεύουσιν· ἐγὼ δὲ σφό- 25 δρα περὶ τούτου χαίρω, ὅτι ὁ Θεὸς τοιοῦτον μέγα σημεῖον ἐδωρήσατο ἡμῖν, ὥστε μὴδὲ πιστεύειν τοὺς πολλούς. Ἔνεστι δὲ ρᾶστα τοῦτο βεβαιωθῆναι· γραψάτωσαν γὰρ πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἵνα πέμψωσι τοιοῦτον σῶμα εἰς Βρετανίαν, εἰ γὰρ βούλεται ὁ βασιλεὺς θεατῆς τοιοῦτου θαύματος γενέσθαι, τὰς τε νενομισμένας εὐχὰς καὶ τὸν ὑπαναγνω- 30 σόμενον πρεσβύτερον, καὶ τότε τοῖς ὀφθαλμοῖς θεασάμενοι, βεβαιωθήσονται πάντως.

φ. 16α

7. Περὶ ὕδατος ἡγιασμένου

Τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανείων ἑορτάζουσι τινες, ὅτι κατὰ ταύτην τοῖς μάγοις ὁ Κύριος ἐφανερώθη, ἄλλοι δέ, ὅτι ἐν ταύτῃ τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον ὁ 35 αὐτὸς μετέβαλεν. Ἡμεῖς δὲ δι' οὐδέτερον τούτων, ἀλλ' ὅτι κατὰ ταύτην ἐβασίλευσε τῷ ὑπὲρ ἡμῶν βαπτίσματι ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ, μάρτυρας παράγοντες πάντας τοὺς παλαιούς ἁγίους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, λόγους πανηγυρικοὺς συγγράφαντας κατὰ ταύτην τὴν ἡμέραν, οὐδὲν ἄλλο περιέχοντας

ἢ τὸν ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισμὸν τοῦ Σωτῆρος. Σημεῖον δὲ τὸ κατ' αὐτὴν τὴν
 ἡμέραν ἀρνούμενον ὕδωρ, ἀσινὲς καὶ ἀφθαρτον ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσι διαμένον.
 Μέμνηται δὲ τούτου τοῦ ὕδατος ὁ ἐν ἁγίοις Χρυσόστομος, οὕτωςι λέγων:
 «Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ἐβαπτίσαστο, καὶ τὴν τῶν ὑδά-
 5 των ἡγίασε φύσιν· διὰ τοι τοῦτο καὶ ἐν μεσονυκτίῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύ-
 την ἅπαντες ὑδρευσάμενοι, οἴκαδε τὰ νάματα ἀποτίθενται, καὶ εἰς ἐνιαυ-
 τὸν δλόκληρον φυλάττουσιν, ἅτε δὴ σήμερον ἁγιασθέντων τῶν ὑδάτων· καὶ
 τὸ σημεῖον γίνεται ἑναργές, οὐ διαφθειρομένης τῆς τῶν ὑδάτων ἐκείνων
 φύσεως τῷ μῆκει τοῦ χρόνου, ἀλλ' εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον καὶ δύο καὶ τρία πολ-
 10 λάκις ἔτη τοῦ σήμερον ἀντληθέντος ὕδατος ἀκεραίου καὶ νεαροῦ μένοντος,
 καὶ μετὰ τοσοῦτον χρόνον τοῖς ἄρτι τῶν πηγῶν ἐξαρπασθεῖσιν ὕδασι ἀμιλ-
 φ. 16β λωμένου». Τοῦτο οὖν γίνεται καὶ παρ' ἡμῖν || μέχρι τῆς σήμερον, ἄνευ τι-
 νος τελετῆς καὶ ὑπὸ τοῦ τυχόντος χριστιανοῦ ἀρνούμενον. Πλήν γε παρὰ
 τοῦτο ἔστι παρ' ἡμῖν καὶ ἕτερον ἡγιασμένον ὕδωρ, ὅπερ ἁγίασμα καλοῦ-
 15 μεν. Ἰερουργεῖται δὲ τοῦτο ὑπὸ ἀρχιερέως ἢ ιερέως κατὰ τὴν ἑορτὴν
 τῶν Ἐπιφανείων δῖς, ἀπαξ μὲν ἐν τῇ ἐσπέρῃ τῆς παραμονῆς μετὰ τὴν εὐ-
 χαριστίαν, τῇ δ' ἐπαύριον, ἡγουν κατὰ τὴν ἕκτην τοῦ Γαμηλιῶνος, πρὸ τῆς
 λειτουργίας, ἔξω τῆς πόλεως ἢ τοῦ μοναστηρίου, δηλονότι εἰς τὴν πηγὴν
 τοῦ κοινοῦ ὕδατος, ᾧ πᾶσα ἡ πόλις ἐκείνη ἢ τὸ μοναστήριον ποτίζεται. Ἐκεῖ
 20 οὖν παραγενόμενοι ἱερεῖς, ὅσοι ἂν τύχωσι, καὶ ὁ ἀρχιερέως, εἰ πάρεστιν,
 ἐνδεδυμένοι τὰς ἱερατικὰς στολάς, εὐαγγέλια κατέχοντες καὶ ἁγίας εἰκό-
 νας, ἔτι καὶ τὸν τίμιον σταυρὸν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑψοῦ ἐπὶ
 δόρατος φέροντες, ἱερουργοῦσι τὴν τελετὴν ταύτην, εὐχὰς εὐχαριστηρίους
 διεξερχόμενοι, περιεχούσας ὅσα ὁ Θεὸς θαύματα δι' ὕδατος ἐνήργησεν,
 25 ἡγουν, ὅτι δι' ὕδατος ἔσωσε τὸν Ἰσραὴλ, δι' ὕδατος διήγαγε τὴν κιβωτὸν,
 δι' ὕδατος κατέκλυσε τὴν ἁμαρτίαν ἐπὶ Νῶε, τὴν θυσίαν Ἡλιοῦ δι' ὕδατος
 ἀνήλωσε, καὶ ἄλλα πολλά· τελευταῖον ὅτι δι' ὕδατος ἠδδόκησεν ἐνεργεῖσθαι
 τὴν || ἡμετέραν ἀναγέννησιν. Εἶτα λαβὼν τὸν σταυρὸν βαπτίζει ἐν τῷ ὕδατι
 φ. 17α τρεῖς, κατάγων καὶ ἀνάγων αὐτόν, ψάλλον καὶ τουτοῖ τὸν ὕμνον: «Ἐν
 30 Ἰορδάνῃ βαπτίζομένου σου Κύριε, ἡ τῆς Τριάδος ἐφανερῶθη προσκύνησις·
 τοῦ γὰρ γεννήτορος ἡ φωνὴ προσεμαρτύρει σοι, ἀγαπητὸν σε Υἱὸν ὀνομά-
 ζουσα· καὶ τὸ Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς ἐβεβαίου τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές·
 ὁ ἐπιφανεὶς Χριστὲ ὁ Θεὸς καὶ τὸν κόσμον φωτίσας δόξα σοι». Μεθ' ὧν
 ἕτερον ὕμνον, οὕτως ἔχοντα: «Ἐπεφάνης σήμερον τῇ οἰκουμένῃ, καὶ τὸ
 35 φῶς σου Κύριε ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς, ἐν ἐπιγνώσει ὕμνουντάς σε· ἦλθες,
 ἐφάνης τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον». Σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ἄλλους πολλοὺς ὕμνους

4. Ἐν τῇ φᾶ: τόμ. 5, λόγ. 7, σελίδι 52. (Πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν
 θεῶν συνάξεων καὶ εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριο βάπτισμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰη-
 σοῦ Χριστοῦ... 2. Migne P. G. 49, 365—366.

17. Ἐν τῇ φᾶ: Ἰανουάριος οὗτος.

λίαν τῇ ἑορτῇ προσφόρους· ὧν ψαλλομένων, ἕκαστος τῶν χριστιανῶν προσερχόμενος τῷ ἱερεῖ ἢ τῷ ἀρχιερεῖ ἀσπάζεται τὸν τίμιον σταυρόν, ὃ δὲ ἱερεὺς ραντίζει τὸν ἀσπαζόμενον τῷ ὕδατι. Καὶ οὕτως ἐπανακάμπαντες ἐν τῷ ναῷ ἱερουργοῦσι τὸ κυριακὸν δεῖπνον καὶ μετέχουσι τούτου οἱ ἄξιοι ὄντες, καὶ 5 τότε ἕκαστος οἴκαδε χωρεῖ. Μένει δὲ καὶ τοῦτο τὸ ὕδωρ εἰς πολλὰ ἔτη, παντελῶς ἀδιάφθορον, ἀλλὰ καὶ νοσημάτων ἀλεξητήριον.

φ. 17β

8. *Περὶ τῆς τῶν τεσσάρων Πατριαρχῶν ἐξουσίας*

Μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐξουσίαν ἔχουσιν οἱ τέσσαρες Πατριάρχαι, μηδεμιᾶς μεταξὺ τούτων μεσολαβούσης διαφορᾶς, πλην τῆς καθέδρας. Προκἀθηται 10 γὰρ ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ἐξῆς δὲ τούτου ὁ Ἀλεξανδρείας, μεθ' ὃν ὁ Ἀντιοχείας καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἱεροσολύμων. Ἔστι δ' αὐτοῖς τᾶλλα πάντα κοινά. Ἡ δ' ἐξουσία, ἣν ἔχουσιν, οὐκ ἔστιν ἐπὶ τῷ καινοτομεῖν ἢ νεώτερά τινα εἰσάγειν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὰ σφίσιν αὐτοῖς δοκοῦντα, ἀλλ' εἰς τὸ ἀντέχεσθαι καὶ ὑπερασπίζεσθαι, ὡσπερ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, οὕτω καὶ 15 τῶν πατρικῶν παραδόσεων. Ἀμφισβητήσεως δὲ τινος συμβάσης, χρὴ τούτους μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων, εἰς ταῦτόν συνελθόντας, σκέψασθαι περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου· καὶ εἰ μὲν δόγμα ἢ τὸ τοιοῦτον, προσάγουσιν αὐτῷ τῇ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς βασιάνῳ, κἂν μὲν συνᾶδον ταύτῃ δόξῃ, ἐγκρίνουσι τοῖς γνησίαις, εἰ δ' ἀπᾶδον, ὡς νόθον καὶ κίβδηλον πόρρω πού ἀπορ- 20 ρίπτουσιν· εἰ δὲ περὶ παραδόσεων ἢ τὸ ζητούμενον, σκέπτονται εἴ πού τινι τῶν Πατέρων εἴρηται περὶ τούτου, καὶ εἰ μὲν φανεῖται ἦτοι ὑπὸ συνόδου εἶη θεσπιζόμενον ἢ ὑπὸ του τῶν Πατέρων, ἀποδέχονται, εἰ δὲ μή, τὸ παράπαν οὐ προσίενται. Τὸν δὲ τῆς παλαιᾶς Ρώμης ἐπίσκοπον, τὸν καὶ Πάπαν λεγόμενον, ὡς παρερμηνεύοντα μὲν τὴν θείαν Γραφήν, ἀθετοῦντα δὲ τὰς 25 ἐρμηνείας τῶν ἁγίων Πατέρων, καὶ τὰς μὲν παλαιὰς τῆς Ἐκκλησίας παραδόσεις ἐκβάλλοντα, καινὰς δὲ τινὰς καὶ ἐκφύλους τῷ Χριστιανισμῷ ἐπισηρεύοντα καθ' ἑκάστην, οἱ τέσσαρες Πατριάρχαι τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἀφορίζουσιν αὐτὸν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος.

φ. 18α

9. *Περὶ τοῦ διατηρεῖν τὸν ἅγιον ἄρτον*

30 Ἐπειδὴ ἔθος ἔχει ἡ Ἐκκλησία μηδένα τῶν χριστιανῶν ἀπαλλάττεσθαι συγχωρεῖν τῶν ἐντεῦθεν ἄνευ τοῦ τελευταίου καὶ ἀναγκαίου ἐφοδίου, ἦγουν τῆς κοινωνίας τοῦ κυριακοῦ δεῖπνου, ἀναγκαίως φυλάττομεν ἐκ τούτου διὰ τοὺς αἰφνιδίως ἀποθνήσκοντας. Φυλάττομεν δὲ ἐκ τοῦ ἄρτου οὐκ ἄνευ τοῦ οἴνου· ἀλλ' ἐπειδὴ χαλεπὸν δοκεῖ οἶνον διατηρεῖσθαι, διὰ τὸ εὐδιάχυτον 35 εἶναι, τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς μέλλει παραθεῖναι τὸν ἅγιον ἄρτον ἐν τῇ πυξίδι, ἐνστάζει τούτῳ τοῦ ἱερουργηθέντος οἴνου τὸ ἀρκοῦν, καὶ

οὕτως ἀποτίθεται. Κἂν δὲ ξηρανθῆναι συμβῆ τὸν ἄρτον, οὐκ ἔστιν ὅτι μὴ καὶ τοῦ οἴνου μετέχει· ἥδη γὰρ ἤνωται. Ἄλλ' ὁμως κἂν τῷ μέλλειν μεταδοῦναι τῷ νοσοῦντι ἢ τῷ νεοστὶ βαπτισθέντι βρέφει, λαβὼν ὁ ἱερεὺς ψυχίον καὶ θεὸς ἐν τῷ δοΐδουκι, ἐνστάζει καὶ τοῦ κοινοῦ οἴνου σταλαγμὸν ἕνα ἢ καὶ 5 ἕτερον, ὃν τῇ προσπαύσει τοῦ ἡγιασμένου ἄρτου, τοῦ καὶ τοῦ ἡγιασμένου οἴνου μετασχόντος, πιστεύομεν ἀγιάζεσθαι.

10. Περὶ τῆς τῶν μυστηρίων ποσότητος

Μυστήρια σφραγιστικά τῶν τοῦ Θεοῦ πρὸ ἡμᾶς ἐπαγγελῶν καὶ σωτηριώδη πλέον τοῖν δυοῖν, δηλονότι τοῦ ἀγίου βαπτίσματος καὶ τοῦ κυριακοῦ 10 δείπνου, παρ' οὐδεμιᾶ τῶν οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν Συνόδων ἢ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων εὐρίσκομεν διαταττόμενα. Ὅπου γε καὶ ὁ ἐκ Δαμασκοῦ θεὸς Ἰωάννης, ἔσχατος πάντων σχεδὸν τῶν ἀγίων Πατέρων, περὶ τῶν τοιούτων πραγματευσάμενος, οὐδαμοῦ πλέον τῶν ρηθέντων δύο 15 μυστήρια ποιούμενος φαίνεται. Διὰ τοι τοῦτο ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία οὐ πλείονα τούτων ὡς σωτηριώδη δέχεται. Εἰ δὲ καὶ τᾶλλα μυστήρια ὀνομάζει (οἷς καὶ χρῆται ἄνευ ἀμφιβολίας), οἷον τὴν χρῆσιν τοῦ ἀγίου μύρου, τὴν φ. 18β ἱεροσύνην, τὴν ἢ τάξιν τῶν μοναχῶν, τὴν μετάνοιαν τῶν ἁμαρτανόντων, τὸν γάμον, τὸ εὐχέλαιον (ᾧ χρῶμεν τοὺς νοσοῦντας), τὴν κηδείαν τῶν κεκοιμημένων, ὀνομάζει μὲν μυστήρια καὶ ταῦτα, κατὰ τὸν θεῖον Διονύσιον 20 τὸν Ἀρεοπαγίτην, καὶ χρῆται τούτοις δίχα πάσης ἀντιλογίας, ἀλλ' οὐχ ὡς ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν (πλὴν τῆς μετανοίας, αὕτη γὰρ ἀπλῶς ἀναγκαῖον), ἀλλ' ὡς μυστηριώδεις τελεταὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν ἐκάστη γὰρ τούτων τῶν τελετῶν ἔνεστι μυστικόν τι καὶ θεῖον· διὰ τοῦτο τοίνυν, ὡς μυστικῶ μετέχουσαι, καλοῦνται μυστήρια.

25

11. Περὶ τῶν ἐν ἐκκλησίαις ἀγίων εἰκόνων

Ἐπειδὴ ἀρχαῖον ἔθος ἐπεκράτησεν ἀνὰ πᾶσαν τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν εἰκόσιν ἱεραῖς κοσμεῖσθαι τοὺς θεοὺς ναοὺς, καθὼς φαίνεται ἐν ταῖς 30 ἐκκλησιαστικαῖς ἱστορίαις κἂν τοῖς τῶν ἀγίων Πατέρων συγγράμμασιν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀγίᾳ καὶ θεοπνεύστῳ Γραφῇ, τοῦτο τὸ ἔθος μέχρι σήμερον παρακατέχουσα ἢ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία, ἀνεγείρει εἰκόνας ἱερᾶς ἐν πᾶσι τοῖς ναοῖς· δηλονότι τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ Λόγου, τῆς παναγίας καὶ ἀειπαρθένου ἐκεῖνου μητρὸς, καὶ πάντων τῶν ἀγίων τῶν παρ' ἐκείνῳ ὀπωσοῦν εὐδοκμησάντων, ἀλλὰ καὶ ἀγγέλων, ὡς ὠφθῆσαν προφήταις τε καὶ ἀγίοις. Τιμῶμεν δὲ ταύτας, διαφορὰν ποιούμενοι

12. Ἐκδ. ὁρθ. πίστ. 4,9 καὶ 13. Migne P. G. 94, 1117 ἐξ., 1136 ἐξ.

μεταξὺ ἁγίου καὶ βεβήλου. Ἡ τιμὴ δ' ἐστὶ, προσκυνεῖν αὐτὰς σχετικῶς, οὐ λατρευτικῶς, λαμβανομένης τῆς προσκυνεῖν λέξεως ἀντὶ τοῦ τοῖς χεῖλεσι φιλεῖν· ἐστὶ γὰρ κυνεῖν, κυνῶ, τὸ τοῖς χεῖλεσι φιλῶ, ὡς φησὶν Ὅμηρος, || φ. 19α «κύνησε δέ μιν κεφαλὴν». Οὕτως ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ἐβδόμη σύνοδος 5 ἠρμήνευσεν ἐνταῦθα τὸ προσκυνεῖν, τῆς πρὸς προθέσεως οὐδὲν ἕτερον σημαίνουσης ἢ πλείονα ἔκφασιν· ὥσπερ τρώγω, κατατρώγω, πίνω, καταπίνω, οὕτω κυνῶ καὶ προσκυνῶ. Προσεύγεσθαι δὲ ταῖς εἰκόσι καλύομεν· χρὴ γὰρ ἡμᾶς ἄνω ἔχειν τὰς καρδίας, ὅπου ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς κάθηται. Οἱ δὲ γραμμάτων εἰδήμονες καὶ νουνεχέστεροι ποιοῦσι 10 διαφορὰν ἐν τῇ τοιαύτῃ προσκυνήσει, ἂν ἐπαινετὴν ὑπ' ἐμοὶ γε καὶ τῇ ἀληθείᾳ κριτῇ· τῆς μὲν γὰρ θεανδρικῆς εἰκόνας τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοὺς πόδας μόνον φιλοῦσι, τῆς δὲ θεομητρικῆς εἰκόνας τὰς χεῖρας, τῶν δὲ λοιπῶν ἁγίων τὰ πρόσωπα· χρὴ γὰρ εἶναι διαφορὰν μεταξὺ δεσπότου καὶ δούλων.

15

12. Περὶ προσευχῆς

φ. 19β Συνάγονται οἱ χριστιανοὶ ἐν ταῖς || προσευχαῖς τρεῖς τῆς ἡμέρας, οἱ τε μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ἐν τῇ ἐσπέρᾳ μικρὸν πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, καὶ περὶ τὸ μεσονύκτιον, καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν. Διαφορὰ δ' ἐστὶ μεταξὺ μοναχῶν καὶ λαϊκῶν, οὐχ ἡ τάξις τῶν εὐχῶν (πάντες γὰρ ὁμοίως ἀρχονται καὶ 20 ὁμοίως λήγουσι καὶ ἀπὸ τῶν αὐτῶν), ἀλλ' ὅτι πλείονας ἀναγνώσεις οἱ μοναχοὶ τιθέασιν· ἔτι κὰν τούτῳ διαφέρουσιν, ὅτι οἱ μὲν μοναχοὶ ἀπαξάπαντες συρρέουσιν εἰς τὰς εὐχὰς εὐθύς μετὰ τὸ ἠχηῆσαι τοὺς κώδωνας καὶ παραμένουσιν ἕως τέλους, οἱ δὲ λαϊκοὶ οὐ πάντες κατὰ τὰς ἐργασίμους ἡμέρας παραμένουσιν ταῖς εὐχαῖς ἕως τέλους, ἀλλὰ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τῶν εἰς τοῦτο 25 παρὰ τῶν ἀδελφῶν τεταγμένων, προσευχομένων καὶ ἀδόντων, οἱ μὲν προσμένουσιν εἰς τέλος, οἱ δὲ ἐλθόντες ἐν τῷ ναῷ καὶ διεξεληθόντες τὴν τε κυριακὴν εὐχὴν μετὰ καὶ ἄλλων τινῶν εὐχῶν καὶ τὸ ἅγιον σύμβολον τῆς πίστεως, ἐξέρχεται ἕκαστος εἰς τὸ ἴδιον ἔργον, τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τῶν κληρικῶν μήπω τὰς διωρισμένας εὐχὰς τῆς Ἐκκλησίας διαπερανάντων· μέ- 30 νουσι δ' οὗτοι εἰς τὸ ταύτας διαπερᾶναι πάντως. Κατὰ δὲ τὰς κυριακὰς καὶ τὰς ἄλλας ἑορτασίμους ἡμέρας πάντες οἱ λαϊκοὶ παραμένουσιν ἕως τέλους, ὥσπερ καὶ οἱ μοναχοί.

φ. 20α

13. Περὶ τῆς κοινωνίας, ποσάκις καὶ ποιαῖς ἡμέραις γίνεται καὶ περὶ ποίαν ὄραν καὶ εἰ γονυπετοῦντες

35 Ἐν τοῖς μοναστηρίοις καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἱεουργεῖται τὸ κυριακὸν δεῖπνον καὶ οἱ βουλόμενοι τῶν μοναχῶν μετέχουσι τούτου. Τοὺς δὲ συγχρό-

τερον τούτου μετέχοντας πλείονος τιμῆς ἀξιούμεν καὶ δι' αἰδοῦς τούτους
 ἄγομεν. Πλὴν περὶ τὰς μεγάλας καὶ περιφανεῖς ἡμέρας δεῖ πάντας μετα-
 5 δὲ ταῖς πόλεσι καὶ ταῖς κόμαις οὐ πανταχοῦ καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἀλλ'
 ἑνιαχοῦ, δηλονότι ἐν ταῖς μεγάλαις ἐκκλησίαις, ὅπου εἰσὶ πολλοὶ πρεσβύ-
 τεροι· ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς, κατὰ κυριακὴν καὶ ἑορτάσιμον ἡμέραν· ἐν αἷς
 ἡμέραις, ὅσοι τῶν λαϊκῶν παρεσκευασμένοι εἰσὶ, μετέχουσι τούτου. Πάντας
 δὲ τοὺς πυκνότερον τῆς μυστικῆς τραπέζης ἀπολαύοντας ἢ Ἐκκλησία τιμᾷ
 10 μᾶλλον τῶν ἄλλων.

Χρόνος δὲ τῆς ἱερουργίας τοῦ τοιούτου μυστηρίου, ὁ ἀπὸ πρῶτῃ μέχρι
 τῆς τρίτης ὥρας, ἦν οἱ Ἄγγλοι ἐνάτην ἀριθμοῦσιν ἀπὸ μεσονυκτίου, οὐδέ-
 20β ποτε δὲ μετὰ ταύτην, || εἰ μὴ κατὰ τὴν ἁγίαν τεσσαρακοστὴν, καὶ οὐδέ-
 ποτε ὁσημέραι, ἀλλὰ κατὰ πέντε ἡμέρας ἑκάστης ἑβδομάδος (κατὰ γὰρ
 15 τὰς κυριακὰς τῆς τεσσαρακοστῆς καὶ τὰς ἐβδόμας, ἅς οἱ ἔθνη τοῦ
 Κρόνου ἔλεγον, ἱερουργοῦμεν τὸ κυριακὸν δεῖπνον περὶ τὴν τρίτην ὥραν,
 ὥσπερ καὶ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ ἑνιαυτοῦ)· λέγεται δὲ ἡ ἱερουργία ἐκεῖνη
 προηγιασμένη, ἐπειδὴ οὐ τότε κυρίως ἱερουργεῖται, ἀλλὰ τότε ἐμφαίνεται
 καὶ προτίθεται τοῖς βουλομένοις, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τοῖς παρεσκευασμένοις·
 20 ἱερουργήθη δὲ ἐν τῇ προαπελθούσῃ κυριακῇ. Εἰ δέ τις βούλεται μαθεῖν τὴν
 αἰτίαν, δι' ἣν κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας τῶν τῆς τεσσαρακοστῆς ἑβδομάδων
 οὐ γίνεται ἱερουργία τοῦ κυριακοῦ δείπνου, ἀλλὰ τὸ ἤδη ἱερουργηθὲν ἐν τῇ
 παρελθούσῃ κυριακῇ προτίθεται τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς, ὃ καὶ προηγια-
 σμένον καλοῦμεν, λέγομεν μαθόντες παρὰ τε τοῦ μακαρίου Συμεῶν, μητρο-
 25 πόλιτου Θεσσαλονίκης καὶ ἀρχιεπισκόπου πάσης Θετταλίας, καὶ παρὰ τοῦ
 21α ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμώνος, τοῦ καὶ πατριάρχου χρηματίσαντος || τῆς
 μεγάλης Ἀντιοχείας καὶ παρὰ πολλῶν ἄλλων. Ἔστιν οὖν ἡ αἰτία αὕτη.
 Δύο τινὰ παρέλαβεν ἡ Ἐκκλησία περὶ τούτου τοῦ θείου μυστηρίου· ἐν μὲν
 30 τετράκις τοῦ ἑνιαυτοῦ, περὶ οὗ προϊόντες ἐροῦμεν· ἕτερον δέ, τοὺς τοῦ κυ-
 ριακοῦ δείπνου μετασχόντας οὐ χρὴ μετὰ τὴν μετάληψιν αἰτίαν ἄγειν, ὅτι
 οὐδὲ τοὺς υἱοὺς τοῦ νυμφῶνος ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ νυμφίου. Ἔστι δὲ
 ἄλλη παράδοσις κελεύουσα κατὰ τὰς τέντε ἡμέρας τῶν τῆς τεσσαρακο-
 στῆς ἑβδομάδων χρὴ τοὺς χριστιανούς οὐ μόνον ξηροφαγεῖν, ἀλλὰ καὶ
 35 ἅπαξ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν, δηλαδὴ περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν τῆς ἡμέρας,
 (ἦτις ἐστὶ παρὰ τοῖς Ἄγγλοις τρίτη ἀπὸ μεσημβρίας). Εἰ οὖν ἐμέλλομεν
 ἱερουργεῖν τὸ μυστήριον περὶ τὴν τρίτην ὥραν, εἶτα μέχρις ἐνάτης αἰσι-
 τεῖν, παρέβημεν ἂν τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν λέγουσαν μὴ χρῆναι
 τοὺς μετασχόντας τοῦ κυριακοῦ δείπνου αἰτίαν ἄγειν μετὰ τὴν τούτου μετά-
 40 ληψιν, ὥσπερ οὐδὲ τοὺς υἱοὺς τοῦ νυμφῶνος, παρόντος τοῦ νυμφίου, πενθεῖν
 ἕξεσιν, (ἢ γὰρ νηστεία σημεῖον πένθους). Εἰ δ' αὖ μετὰ τὸ ἱερουργῆσαι

τοῦτο περὶ τὴν τρίτην ὥραν τῆς ἡμέρας (ἥτις κατὰ τοὺς Ἀγγλους λέγεται ἐνάτη ἀπὸ μεσονυκτίου) εὐθύς εἰς βρώσιν ἴωμεν, παραβαίνειν δόξομεν τὴν φ. 21β παραδόσιν, τὴν λέγουσαν ὅτι χρὴ τοὺς χριστιανούς ἢ οὐ μόνον ξηροφαγεῖν, ἀλλὰ καὶ ἅπαξ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν κατὰ τὰς πέντε ἡμέρας

5 πασῶν τῶν τῆς τεσσαρακοστῆς ἐβδομάδων (κατὰ γὰρ τὰς κυριακὰς τῆς τεσσαρακοστῆς καὶ κατὰ τὰς ἐβδόμας, αἱ καὶ Κρονικαὶ λέγονται παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς, δις τῆς ἡμέρας ἐσθίομεν καὶ λιπαρωτέρων βρωμάτων ἀπτόμεθα, οὐ λέγω κρέατος καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ, ἤγουν βουτύρου, γάλακτος, τυροῦ, ὤων, ἅπαγε! ἀλλὰ ἐλαίου καὶ οἴνου καὶ τινων ἄλλων, πρὸς παραμυθίαν ἀσθενούσων καὶ ἐκλελυμένου σώματος συντεινόντων). Ἵνα γοῦν μὴ τι τούτων πα-

10 ραβῶσιν οἱ χριστιανοὶ οἱ τῆς ἀρχαιότητος Ἐκκλησίας, ἐπενόησαν τὴν προηγιασμένην λεγομένην ἱερουργίαν τοῦ μυστηρίου. Γίνεται δὲ οὕτω· κατὰ τὰς κυριακὰς τῆς τεσσαρακοστῆς ἢ τὰς ἐβδόμας, καθ' ἃς δις τῆς ἡμέρας ἐσθίομεν, ἱερουργεῖ ὁ πρεσβύτερος τὸ κυριακὸν δεῖπνον περὶ τὴν τρίτην

15 ὥραν τῆς ἡμέρας πρῶτ' ἱερουργεῖ δὲ πλείονας ἄρτους, ἀρκέσοντας ἂν ταῖς νηστίμοις ἡμέραις, οὓς ἐναποτίθῃσι τῷ ἄρτοφορίῳ, ἐκβάλλων κατὰ μίαν ἡμέραν ἓνα τούτων, περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν, καὶ διανεμῶν αὐτὸν τοῖς παρ-

20 σκευασμένοις εἰς κοινωνίαν· καὶ τοῦτο γίνεται κατὰ πᾶσαν τὴν ἁγίαν τεσσαρακοστήν. Τετράκις δὲ μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἱερουργοῦμεν τὸν κυριακὸν δεῖπνον περὶ τὸ τέλος τῆς ἡμέρας· τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Πέμπτῃ (ἣ παρὰ τοῖς ἔξω τοῦ Διὸς λέγεται), τῷ ἁγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ (ἦν τῷ Κρόνῳ οἱ ἔξω ἐπιγράφουσιν), τῇ πρὸ τῶν Κυριακῶν γενεθλίῳ, καὶ τῇ πρὸ τῶν Ἐπιφανείων ἡμέρᾳ.

φ. 22α

14. Περὶ τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τοῦ ἁγίου βήματος

25 Ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἱερουργεῖται τὸ κυριακὸν δεῖπνον, ἐστὶ πλᾶξ μαρμάρινος, τετράγωνος, ἀλληγορουμένη εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν ἄρραγῆ πέτραν, τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον. Τέσσαρες δὲ κωνίσκοι ἀνέχουσι τὴν πέτραν ἐκείνην, τυποῦντες τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, ἃ φέρουσι τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τούτ' ἐστὶ τὰ τοῦ Χριστοῦ. Καλεῖται δὲ ἡ

30 πέτρα ἐκείνη ἁγία τράπεζα· τὸ δὲ περιέχον ταύτην χωρίον, ὃ κυκλίδης τινὲς διαστέλλουσι τοῦ ναοῦ, καλεῖται ἅγιον βῆμα καὶ ἱερατεῖον, ἀλλὰ καὶ θυσιαστήριον πνευματικόν.

15. Περὶ τῆς ἐτοιμασίας τῶν χριστιανῶν πρὸς μετάληψιν τοῦ μυστηρίου

Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐτοιμασία ἐκάστου χριστιανοῦ πρὸς τὸ ἅγιον τοῦτο μυστή-

35 ριον. Μέλλοντες μετασχεῖν τούτου, προεῖεται ἕκαστος εἰς τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα (πνευματικούς δὲ πατέρας καλοῦμεν ἐκείνους, πρὸς οὓς

φ. 22β ἔξομολογούμεθα || τὰ ἡμῶν ἁμαρτήματα) καὶ ἐξαγγέλλει πάντα τὰ αὐτῶν πεπραγμένα. Κἂν μὲν ἦ τὸ ἁμάρτημα μικρὸν, ἤγουν λόγος μικρὸς πρὸς τὸν πλησίον, ἢ μνησικακία, κελύει τούτον, διαλλαγέντα τῷ ἀντιδίκῳ, προσελθεῖν τῷ μυστηρίῳ μετὰ χρηστῆς ἐλπίδος καὶ ἀγαθῆς συνειδήσεως. Εἰ δὲ 5 μεῖζον ἢ τὸ ἁμάρτημα, εἴργει τούτον τῆς κοινωνίας ἐπὶ ρητὸν χρόνον, κελύει τε αὐτὸν νηστεύειν καὶ δεήσεσι καὶ ἐλεημοσύναις καὶ πρὸ τούτων τῆ τῶν κακῶν ἀποχῇ ἐξιλεώσασθαι τὸν Θεόν, καὶ οὕτω τοῦ μυστηρίου μετασχεῖν. Ὁ δὲ πληρώσας τὸν ρηθέντα χρόνον μετὰ τῶν λοιπῶν, ὡς οἶόν τε, 10 κείσεται τῷ πνευματικῷ αὐθις πατρὶ καὶ λαβὼν ἄδειαν παρ' ἐκείνου, κοινωνεῖ τοῦ μυστηρίου μετὰ μεγάλης εὐλαβείας· ἐμμένων δὲ τῇ κακίᾳ, οὐ κοινωνεῖ τούτου, οὐδ' ἂν ἑκατὸν ἔτη βιώσεται.

φ. 23α

16. *Περὶ σχήματος τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν καὶ περὶ τοῦ ἁγίου βήματος καταπετάσματος*

Οἱ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τήμερον εἰς τρία διαιροῦνται κατὰ 15 τὸ παλαιὸν ἔθος· εἰς τὴν γυναικωνίτιν καὶ ἀνδρωνίτιν καὶ εἰς τὸ ἱερατεῖον, δὲ καὶ βῆμα λέγεται (Γρηγόριος ὁ θεολόγος: Ὑμῖν λέγω μάλιστα τοῖς τοῦ βήματος, ἤγουν τοῖς ἱερεῦσιν)· πρὸ δὲ τούτου τοῦ βήματος παραπέτασμα ἐπιτίθεται, τοῦ ἱερέως ἔνδον ἱερουργούντος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τὰ πρὸς ἱερουργίαν παρασκευάζοντος· ἀρξαμένου δὲ ἱερουργεῖν ἀφαιρεῖται ἕως τῆς 20 εἰσόδου τῶν μυστηρίων, μετὰ δὲ τὴν εἴσοδον τούτων πάλιν ἐφαπλοῦται πρὸ τοῦ βήματος μέχρι τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ ἁγίου συμβόλου (ἐκφωνεῖται δὲ τοῦτο μεγαλοφώνως, ὥσπερ καὶ τᾶλλα, ὥστε πάντα ἀκούειν καὶ συνιέναι τοὺς ἔξω τοῦ παραπετάσματος), εἴτ' ἀφαιρεῖται διόλου· δηλοῦντος τοῦ 25 πράγματος (κατὰ τὸν θεῖον Διονύσιον), ὅτι ὁ Θεὸς οὐδέσιν ἄλλοις ἀποκαλύπτει τὰ μυστήρια εἰ μὴ τοῖς ὀρθοδόξως ἔχουσι περὶ τὴν πίστιν. Τοῖς γὰρ περὶ τὸ σέβας ὑψαίνουσι, πάντα ἀνακεκαλυμμένα καὶ ἀκουστά, οὐ τοῖσδε ἢ τοῖσδε, ἀλλὰ πᾶσιν ἀπλῶς, ἀνδράσι, γυναιξί, νέοις, γέρονσι, πλουσίοις, πένησι, καὶ συνελόντι φάναί πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις.

φ. 23β

17. *Περὶ τῆς ἐν ἐκκλησίᾳ μελωδίας*

30 Μελωδοῦμεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συναγόμενοι καὶ τὴν τρισυπόστατον καὶ ὁμοούσιον Τριάδα ὑμνοῦμεν καὶ δοξάζομεν, ὁμοίως καὶ τὸν ἕνα τῆς Τριάδος, τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Θεάνθρωπον· ἐνίοτε δὲ καὶ ἁγίους ὑμνοῦμεν ἐπ' ἐκκλησίας, ἅμα μὲν ὡς γνησίους δούλους τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ τιμῶντες ἐκείνους (ταῦτ' οὐδ' ἔστιν 35 εἰπεῖν τὴν ἀρετὴν, ὃ γὰρ ἁγίους ἐπαινῶν, ἀρετὴν ἐπαινεῖ, κατὰ τὸν θεῖον

Γρηγόριον τὸν Θεολόγον), ἅμα δὲ καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς πρὸς τὴν ἐκείνων μίμησιν ἐρεθίζοντες. Ποιοῦμεν δὲ ταῦτα οὐ δι' ὀργάνων ἀψύχων καὶ λουδαϊκῶν, ἀλλὰ διὰ μόνης φωνῆς ζώσης καὶ λογικῆς. Ὁρῶμεν γὰρ τὴν πρωτότυπον Ἐκκλησίαν οὐδαμῶς ἀψυχα ὄργανα παραδεξαμένην, μάρτυς δὲ τῷ λόγῳ ὁ 5 πρὸς τῷ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας καὶ μαρτυρικῷ στεφάνῳ κεκοσμημένος, ὁ θεῖος φημι Ἰουστίνος, οὕτως λέγων: «Οὐ τὸ ἔσαι ἀπλῶς ἐστὶ τοῖς νηπίοις ἀρμόδιον, ἀλλὰ τὸ μετὰ τῶν ἀψύχων ὀργάνων ἔσαι καὶ μετὰ ὀργήσεως καὶ κροτάλων· διὸ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις προαίρεται ἐκ τῶν ἡσμάτων ἢ χρησὶς τῶν τοιούτων ὀργάνων καὶ τῶν ἄλλων τῶν νηπίοις ὄντων ἀρμοδίων, καὶ ὑπολέ-

10 λειπται τὸ ἔσαι ἀπλῶς κλπ.». Οὐ παρὰ τούτῳ δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ παρὰ πολλοῖς τῶν ἄλλων ἁγίων εὔροι τις ἂν ἀπηγορευμένα τὰ ἀψυχα ὄργανα. Τοιαύτας οὖν παραδόσεις ἔχοντες παρὰ τηλικούτων ἀνδρῶν, ἄδομεν τῷ Κυρίῳ ἔσμα καινὸν (κατὰ τὴν προφητείαν) διὰ μόνης ζώσης καὶ λογικῆς φωνῆς, τὰ δ' ἀψυχα ὄργανα τῇ σκηνῇ παραχωροῦμεν.

φ. 24α 18. *Περὶ λειτουργίας, ἧτοι κοινῶν προσευχῶν, εἰ ἄγονται*
15 *παρ' ἐκάστου τῶν χριστιανῶν ἐν τῇ πατρῴᾳ καὶ γνωστῇ φωνῇ*

Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, πολλὰς καὶ διαφόρους γενεὰς ἀνθρώπων ὑφ' αὐτὴν ἔχουσα, ἐπιτρέπει ἐκάστη τούτων ἐν τῇ ἰδίᾳ καὶ πατρῴᾳ φωνῇ προσεύχεσθαι, ὥστε συνίεναι τίνα παρὰ τοῦ Θεοῦ αἰτητέον· κἀντεῦθεν 20 πᾶσαι αἱ φυλαί, αἱ παρὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὸν Χριστιανισμὸν δεξάμεναι, μεθερμηνεύσασαι τὰς κοινὰς καὶ νενομισμένας τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ προσευχὰς ἐν τῇ σφῶν αὐτῶν διαλέκτῳ, χρῶνται ταύταις ἀενάως δημοσίᾳ. Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες, εἰ καὶ διεφθαρμένην διαλέκτῳ χρώμεθα κοινῇ, ἐν δὲ ταῖς ἐκκλησίαις τῇ καθαρᾷ ἑλληνικῇ, πλὴν ἢ καθαρὰ ἐκείνη, 25 δι' ἧς προσευχόμεθα καὶ ψάλλομεν, οὕτω πεζῇ καὶ εὐκατάληπτός ἐστιν, ὥστε πάντες οἱ ἀκούοντες συνίασιν τὰ λεγόμενα. Ἄλλως τε κἀν τῇ χυδαίᾳ ἡμῶν γλώσσῃ, εἰ καὶ μὴ ἀκριβῶς κατὰ τοὺς τῆς γραμματικῆς κανόνας λα-

φ. 19α λούμεν, ἀλλ' ὅμως αἱ λέξεις σχεδὸν ἅπασαι ἑλληνικαὶ εἰσιν. || Συγχωρεῖτε 30 (ἢ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ) πᾶσι τοῖς βουλομένοις ἐκκλησιαστικοῖς τε καὶ λαϊκοῖς ἀναγινώσκειν ταύτην (τὴν ἁγίαν Γραφήν), οὐ μὴν δὲ ἄνευ σχολίων, συλλεχθέντων ἐν ἐπιτομῇ ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἁγίων Πατέρων.

(Συνεχίζεται)

1. Λόγ. ΚΑ' 1. Εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας. Migne P.G. 35, 1081.

6. Ἐν τῇ ᾠγ: Ἐρωτ. 107 ἀπόκρισ. (Ψευδοῖουστίνου, Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους περὶ τινῶν ἀναγκαίων ζητημάτων 107. Migne P. G. 6, 1353). 13. Ψαμ. 32, β. 39, 4.

28. Ἐν φ. 19α ὁ σ. διέγραψεν διὰ σειρὰς, ἀντικαταστήσας αὐτὰς διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐν φ. 24α ἐν τέλει ἐσημείωσε δ' ἐν τῇ ᾠγ: «τὸ περὶ τῆς λειτουργίας κεφάλαιον ἐγράφη εἰς τὸ τέλος πλατύτερον». Ἐκ τῶν διαγραφέντων δ' ὅμως ἡμεῖς δημοσιεύομεν τὰ τελευταῖα, ἅτε μὴ ἐπαναληφθέντα ἐν φ. 24α.